

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

**ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστρια
Πανεπιστήμιον Αθηνών**
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

**ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΔΙΪΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΕΛΛΑΔΑ: ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Η. ΜΠΑΚΟΓΙΩΡΓΟΣ

Η Επισκοπή Βονίτσης

Διπλωματική Εργασία

Θεσσαλονίκη 2022

στον πατέρα μου

Η Επισκοπή Βονίτσης

Περιεχόμενα

Συνοτομογραφίες	4
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
Τοπογραφικά και ιστορικά στοιχεία της περιοχής Βόνιτσας	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	14
Ο Χριστιανισμός στην περιοχή	14
1.1 Η διάδοση του Χριστιανισμού στην περιοχή	14
1.2 Η εκκλησιαστική κατάσταση στην περιοχή , η ίδρυση , η συνταγματική θέση, η ονομασία και η έδρα της επισκοπής Βονίτσας.	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	23
Γνωστοί Επίσκοποι Βονίτσας	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	48
Τα εκκλησιαστικά μνημεία της περιοχής	48
3.1 Παλαιοχριστιανικά μνημεία	48
3.1.1 Βασιλικές Α και Β Κεφάλου Αμβρακικού	48
3.1.2 Βασιλικές Α , Β και Γ Δρυμού Βόνιτσας	48
3.2 Βυζαντινά μνημεία	49
3.2.1 Ναός Παντοκράτορος Μοναστηρακίου Βονίτσας	49
3.2.2 Ναός Παναγίας «Αλιχνιώτισσας» Βόνιτσας	51
3.3 Μεταβυζαντινά μνημεία	52
3.3.1 Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου «Χώρας» Βόνιτσας.	52
3.3.2 Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου «Παναγούλα» Βόνιτσας.	53
3.3.3 Ναός της Αγίας Σοφίας εντός του κάστρου Βόνιτσας	56
3.3.4 Μονή Παναγίας «Ρόμβης»	57
3.3.5 Μονή Αγίου Δημητρίου Παλαίρου.	59
3.3.6 Μονή Αγίας Παρασκευής Μυρταρίου Βονίτσας.	59
3.3.7 Ναός Αγίου Σπυρίδωνος Βονίτσας	60
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	62
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	63
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	76

Συντομογραφίες

- ΑΑΑ :** Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
- ΑΒΜΕ :** Αρχείο των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
- ΑΕΕ :** Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια
- Βλ :** Βλέπε
- ΓΑΚ :** Γενικά Αρχεία του Κράτους
- ΔΧΑΕ :** Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
- ΕΕΒΣ :** Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
- ΕΕΛΜ :** Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών
- ΕΕΣΜ :** Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών
- ΘΗΕ :** Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
- ΘΧΕ :** Θρησκευτική Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια
- ΙΕΙΜ :** Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών
- κ.ε. :** και εξής
- ΚΒΕ :** Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
- ΜΕΕ :** Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
- Μτφρ :** Μετάφραση
- ΠΑΕ :** Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας
- ΠΑΜ :** Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα
- Πρβλ :** Παράβαλλε
- σ. :** σελίδα
- στ. :** στήλη
- τ. :** τόμος
- φ. :** φύλλο
- Φακ. :** φάκελος
- ΦΕΚ :** Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στη μακρόχρονη ιστορική της πορεία, η Βόνιτσα υπήρξε σημαντικό πολιτικό και στρατιωτικό κέντρο, ενώ παράλληλα αναδείχθηκε σε ένα από τα σπουδαιότερα εκκλησιαστικά και θρησκευτικά μεγέθη της Δυτικής Ελλάδος. Η ίδρυση της επισκοπής Βονίτσης και η εξάρτησή της από τη μητρόπολη Ναυπάκτου, αποτέλεσε βασικό θεμέλιο για την εδραίωση της χριστιανικής πίστης στην περιοχή. Απόλαυσε ηγετικό ρόλο μεταξύ των επισκοπών της μητροπόλεως, αφού καταλάμβανε την πρώτη θέση σε αυτή, ενώ διατήρησε τον πρωταγωνιστικό της χαρακτήρα χάρη στην προσωπικότητα και τη δράση των ιεραρχών που ανήλθαν στον επισκοπικό της θρόνο. Δυστυχώς για την ιστορική αυτή επισκοπή της Ακαρνανίας, έχουμε τις λιγότερες αρχειακές μαρτυρίες συγκριτικά με τις άλλες δύο του Αετού και Αχελώου.

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών στο Διιδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελλάδα: Εκκλησιαστική Ιστορία και Πολιτισμός, έχει ως θέμα της την ιστορία της επισκοπής Βονίτσης. Το περιεχόμενο της εργασίας αυτής, είναι δομημένο ως εξής: Στην αρχή προτάσσεται εισαγωγή στην οποία γίνεται λόγος για τα τοπογραφικά και ιστορικά στοιχεία της περιοχής Βονίτσης. Στο κυρίως μέρος εμπεριέχονται τρία κεφάλαια, από τα οποία το πρώτο κεφάλαιο χωρίζεται σε δύο υποκεφάλαια εκ των οποίων το πρώτο περιλαμβάνει τα της διάδοσης του Χριστιανισμού στην περιοχή, και το δεύτερο τα της εκκλησιαστικής κατάστασης σε αυτή, τα της ιδρύσεως, της συνταγματικής θέσης, της ονομασίας και της έδρας της επισκοπής Βονίτσης. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρούμε να συντάξουμε έναν επισκοπικό κατάλογο των Αρχιερέων που διαποιόμαναν την επισκοπή στα χρόνια της ιστορικής της διαδρομής και στο τρίτο κεφάλαιο εκτίθενται τα σημαντικότερα Χριστιανικά μνημεία της περιοχής Βονίτσης. Στο τέλος παραθέτουμε παράρτημα με εικόνες που σχετίζονται με τα μνημεία της περιοχής.

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω τον σύμβουλό μου αναπληρωτή καθηγητή του ΑΠΘ κ. Ιωάννη Μπάκα, με τη βοήθεια και τις υποδείξεις του οποίου καταφέραμε να προσεγγίσουμε και να επεξεργαστούμε καλύτερα το θέμα. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον μακαριστό πλέον νομικό-ιστορικό Μιχαήλ Πίκουλα, ο οποίος διακρίνοντας το ενδιαφέρον μου για την εκκλησιαστική ιστορία του τόπου μας, με τροφοδοτούσε με βιβλιογραφία σχετική με τη Βόνιτσα και την επισκοπή της, από

τα μαθητικά μου χρόνια. Επίσης, ευχαριστώ τον αντιπρόεδρο του συλλόγου «Αμφικτιονία Ακαρνάνων» κ. Ντίνο Στυλιανό, ο οποίος με πολλή χαρά στήριξε την προσπάθειά μου βοηθώντας με στην εξεύρεση επιπλέον βιβλιογραφίας.

Τέλος θερμές ευχαριστίες εκφράζω σε όλους τους καθηγητές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος για τις γνώσεις που πλουσιοπάροχα μας παρείχαν στη διάρκεια των σπουδών μας και οι οποίοι δεν φείσθηκαν κόπων προκειμένου να μας μυήσουν στην μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τοπογραφικά και ιστορικά στοιχεία της περιοχής Βόνιτσας

Η αρχαία πόλη «Ανακτόριο» βρισκόταν στις νότιες ακτές του Αμβρακικού κόλπου στα όρια της σημερινής Βόνιτσας και συγκεκριμένα στην περιοχή της Νέας Καμαρίνας κοντά στο Άκτιο. «*Πόλεις δ' εἰσὶν ἔν μὲν τοῖς Ἀκαρναῶσιν Ἀνακτόριον τε ἐπὶ χερρονήσου ἰδρυμένον Ἀκτίου πλησίον, ἐμπόριον τῆς νῦν ἐκτισμένης ἐφ' ἡμῶν Νικοπόλεως...*».¹ Χτίστηκε από τους Κορινθίους το 630 π.Χ. και είναι μία εκ των τριών σημαντικών αποικιών τους στην περιοχή της Ακαρνανίας.² Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, οικιστής της υπήρξε ο νόθος γιός του τυράννου της Κορίνθου Κυψέλου, Εχιάδης.³

Οι Ανακτόριοι όπως μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος, έλαβαν μέρος στην μάχη των Πλαταιών το 479 π.Χ..⁴ Κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο στον οποίο συμμετέχουν, μάχονται εναντίον των Αθηναίων και των Ακαρνάνων. Το 425 το Ανακτόριο δέχεται επίθεση διά θαλάσσης από τους Αθηναίους και διά ξηράς από τους Ακαρνάνες. Οι Κορίνθιοι κάτοικοι εξαναγκάζονται να φύγουν και η πόλη κατοικείται από Ακαρνάνες που καταφθάνουν από άλλες πόλεις. Ως Ακαρνανική πλέον πόλη έδωσε στο στρατηγό Δημοσθένη στρατιώτες για την εκστρατεία του στη Σικελία, συμμαχεί στη συνέχεια με τη Θήβα κατά τη διάρκεια του Γ' Ιερού πολέμου και είναι από τις πρώτες πόλεις που συμμετείχαν στο Κοινό των Ακαρνάνων.⁵

Μετά τη ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ. ο Οκταβιανός Αύγουστος σε ανάμνηση της νίκης του εναντίον του Μάρκου Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, ίδρυσε τη Νικόπολη στο μέρος ακριβώς που είχε στρατοπεδεύσει. Η ίδρυση αυτής της πόλης ελάττωσε κατά πολύ τον πληθυσμό της γύρω περιοχής μέχρι την Αιτωλία, διότι ο Οκταβιανός προκειμένου να συνοικίσει τη νέα πόλη, ξεσήκωσε και μετέφερε εκεί τους κατοίκους των πλησιέστερων πόλεων: «*Πόλιν τέ τινα ἐν τῷ τοῦ στρατοπέδου τόπῳ*

¹ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 10.450,2

² Περί των αποικιών των Κορινθίων στα Ακαρνανικά εδάφη βλ.: Φαράκλας, «Σόλλιον», σ. 221 κ.ε.

³ Δάκαρης, «Εκ του αρχαίου», σ. 77 (παράρτημα του παρόντος, εικόνα 1)

⁴ Ηρόδοτος, 9, 28.5

⁵ Φαράκλας, «Οι πόλεις της Αρχαίας Ακαρνανίας», σ. 75

τους μέν συναγείρας τους δ' ἀναστήσας τῶν πλησιοχώρων, συνώκισε, Νικόπολιν ὄνομα αὐτῇ δούς».⁶ Μάλιστα ο κύριος πληθυσμιακός όγκος της νέας πόλης ήταν Ακαρνάνες και ως εκ τούτου και Ανακτόριοι: « Ἀμβρακιώτας δὲ καὶ Ἀνακτορίους ἀποί-
κους Κορινθίων ὄντας ἐπηγάγετο ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς ἐς Νικοπόλεως συνοικισμὸν
πρὸς τῷ Ἀκτίῳ».⁷

Η μετεγκατάσταση αυτή των κατοίκων των γύρω περιοχών στη Νικόπολη δεν ση-
μαίνει την ερήμωση και την πληθυσμιακή απογύμνωση των πόλεων και των οικι-
σμών. Φυσικά προκλήθηκαν μεγάλες αλλαγές στις οικονομίες και στις δημογραφικές
συνθήκες των πόλεων που συνεισέφεραν στον «συνοικισμό» της Νικόπολης, αλλά
ωστόσο ένα μέρος των κατοίκων αυτών παρέμεινε εκεί που γεννήθηκε και ανατρέ-
φθηκε.⁸

Στις μέρες μας η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως πλήθος ευρημάτων από
την αρχαία πόλη του Ανακτορίου και ιδιαίτερα από τα νεκροταφεία της στη θέση
«Καπάσες» και «Αράπης».⁹ Μάλιστα φαίνεται πως η χρήση του νεκροταφείου
στη θέση «Καπάσες» σταματά τον πρώτο αιώνα, προφανώς λόγω της μείωσης
του πληθυσμού εξαιτίας της μετοίκησης των κατοίκων στη Νικόπολη.¹⁰

Το Ανακτόριο καταστρέφεται από τους Βησιγότθους του Αλάρικου στα τέλη
του 4^{ου} αιώνα.¹¹ Έτσι, όσοι κάτοικοι κατόρθωσαν και επέζησαν από την βαρβα-
ρική επιδρομή έκτισαν λίγο νοτιότερα, στη σημερινή της θέση τη Βόνιτσα, εκμεταλ-
λευόμενοι ενδεχομένως τη διαμόρφωση του εδάφους της περιοχής που παρείχε με-
γάλη φυσική προστασία.¹² Η πόλη αυτή είναι χτισμένη στις νότιες ακτές του Αμβρα-
κικού κόλπου, 19 χιλιόμετρα βόρεια της Λευκάδας και 28 χιλιόμετρα νότια, νοτιοδυ-
τικά της Άρτας. Υπήρξε πολύ σημαντική εμπορική πόλη και εξαιτίας ακριβώς αυτής

⁶ Δίων Κάσσιος, 51,3

⁷ Πausanίας, *Ηλιακά*, 5.23,3

⁸ Σαμσάρης, *Η Ακτία Νικόπολη*, σ. 31

Πρβλ: Φαράκλας, «Οι πόλεις της Αρχαίας Ακαρνανίας», σ. 75

Πρβλ: Πετρόπουλος, «Η Αιτωλοακαρνανία», σ. 96

⁹ Αναλυτική περιγραφή για τα ευρήματα από τα νεκροταφεία του Ανακτορίου, βλ.: Δάκαρης,
«Εκ του Αρχαίου», σ. 77-88

¹⁰ Πετρόπουλος, «Η Αιτωλοακαρνανία», σ. 106

¹¹ Για τον Αλάρικο και τις καταστροφές του στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας, μας παρέχει
πληροφορίες ο Βυζαντινός Ιστορικός Ζώσιμος: «πᾶσαν δε τὴν Ἑλλάδα λησάμενος Ἀλάρικος
ἀνεχώρησεν, τῆς τέ Πελοποννήσου καὶ τῆς ἄλλης ὁπόσῃν ὁ Ἀχελῷος διαρρεῖ, διατριβῶν ἐν ταῖς
Ἠπείροις», Zosimi, *Historia Nova*, σ. 248,26

¹² Δομένικος, «Βόνιτσα η νερένια», σ. 33

της εμπορικής της σημασίας είναι εγγεγραμμένη στα βυζαντινοενετικά συμβόλαια του 1082, 1148, 1187 μέσα 12^{ου} αιώνας.¹³ Μάλιστα ήταν από τις λίγες πόλεις όπου οι Ενετοί είχαν αποκτήσει μεγάλα προνόμια το 1082 επί Αλεξίου Κομνηνού.¹⁴ Στην πόλη σώζεται Ενετικό φρούριο κτισμένο επί παλαιού Βυζαντινού όπως μαρτυρούν οι χονδροί ερυθροί λίθοι που βρέθηκαν.¹⁵ Σχεδιάστηκε από Ενετούς μηχανικούς επί των Βυζαντινών παλαιών τειχών και αφού διευρύνθηκε, μετατράπηκε σε σπουδαίο ισχυρό φρουριακό συγκρότημα απόρθητο από ξηράς και θαλάσσης.¹⁶

Το κάστρο της Βόνιτσας είχε αυτάρκεια νερού σε ενδεχόμενη πολιορκία, εξαιτίας μιας μεγάλης στέρνας που βρισκόταν στο υπόγειο κτήριο με τις τρεις μεγάλες καμάρες. Επίσης από τις στοές που διέθετε, υπήρχε η δυνατότητα εξόδου από αυτό για πρόσβαση σε πηγές νερού.¹⁷ Το κάστρο έλεγχε μια μεγάλη σε έκταση περιοχή, που ξεκινούσε από τον Αμβρακικό κόλπο και έφτανε στις ακτές της Ακαρνανίας απέναντι από τη Λευκάδα. Η έκταση αυτή ήταν πολύ παραγωγική και έτσι ερμηνεύεται το γεγονός της οικονομικής ακμής της Βόνιτσας, αλλά και της συχνότητας των συγκρούσεων για την κυριαρχία στο κάστρο της.¹⁸

Κατά την χρονική περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου,¹⁹ μετά δηλαδή την Δ' Σταυροφορία το 1204, η Βόνιτσα γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της υπό τη δικαιοδοσία του.²⁰ Ο Μιχαήλ Άγγελος Δούκας, ο οποίος ήταν νόθος γιός του αυτοκράτορα Ανδρόνικου, έσπευσε και κατέλαβε την Νικόπολη, την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία μαζί με τη Βόνιτσα.²¹ Κατά την τελική όμως σύγκρουση του κράτους της Ηπείρου με την Νίκαια και τη μάχη της Πελαγονίας,²² ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος και ο Ιωάννης Ραούλ,²³ καταδίωξαν τον Μιχαήλ Άγγελο Δούκα και τη σύζυγό του οι οποίοι είχαν καταφύγει στη Βόνιτσα και πληροφορούμενοι την κατάληψη της Άρτας διέφυγαν στη

¹³ Sustal και Koder, *Tabula Imperii*, σ. 128

¹⁴ Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία*, σ. 330

Πρβλ.: Ντίνος, *Κάστρο Βόνιτσας*, σ. 17-18

¹⁵ Μαλιαρός, «Βόνιτσα», σ. 537. (παράρτημα , εικόνα 2)

¹⁶ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 28

¹⁷ Ντίνος, *Κάστρο Βόνιτσας*, σ. 72

¹⁸ Σφηκόπουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα*, σ. 174 - 182

¹⁹ Για το Δεσποτάτο της Ηπείρου βλ.: Donald Nicol, *Το δεσποτάτον*

²⁰ «Βόνιτσα», ΠΛΜ, σ. 72

²¹ Μαυρομάτης, «Βόνιτσα», σ. 538

²² Για τη σύγκρουση των δύο αυτοκρατοριών και τη μάχη της Πελαγονίας, βλ.: Donald Nicol, «Η τελική», σ. 94-96

²³ Περί του Αλεξίου Στρατηγόπουλου και του Ιωάννη Ραούλ βλ.: Βουγιουκλάκη, «Αλέξιος Στρατηγόπουλος» και Βουγιουκλάκη, «Ιωάννης Ραούλ»

Λευκάδα και από εκεί στην Κεφαλλονιά όπου ζήτησαν άσυλο στην Κομητεία των Ορσίνι.²⁴

Το 1362 η Βόνιτσα περιήλθε στην κυριαρχία των Αλβανών ηγεμόνων Τόκκων, ενώ το 1479 καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς.²⁵ Η Βόνιτσα υπό το οθωμανικό καθεστώς θεωρούνταν «οχυρά πόλις» και ως εκ τούτου οι Ενετοί αγωνιζόταν να την καταλάβουν.²⁶ Στο δημόσιο αρχείο της Βενετίας υπάρχουν λεπτομερή διαγράμματα πολύ λίγων οχυρωμένων ελληνικών πόλεων, που ενδιέφεραν ιδιαίτερα τους Ενετούς. Μεταξύ αυτών ήταν και η πόλη της Βόνιτσας.²⁷ Τον Σεπτέμβριο του 1684 και αφού προηγήθηκε η κατάληψη της Λευκάδας από τους Ενετούς, η Βόνιτσα καταλήφθηκε από τον Στρασόλδο και η Βενετική κυριαρχία κατακυρώθηκε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς το 1699.²⁸

Σε αυτή τη χρονική περίοδο (1684-1699), στην νοτιοδυτική και δυτική στερεά Ελλάδα υπήρχαν δύο διοικητικά κέντρα. Το πρώτο ήταν αυτό της Πρέβεζας που έλεγχε το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου, τη νότια ακτή της Ηπείρου έως το χωριό Λούρος και το δεύτερο ήταν αυτό της Βόνιτσας που η δικαιοδοσία του έφτανε μέχρι το Μεσολόγγι.²⁹ Επί Ενετοκρατίας υπήρχε ακόμη στη Βόνιτσα, Καθολική Εκκλησία και Μονή των Καθολικών του τάγματος των «Τηρητών του Κανονισμού» (Fratì Minori Osservanti).³⁰ Στη διάρκεια του οθωμανοενετικού πολέμου το 1715, καταλήφθηκε για ένα έτος από τους Οθωμανούς αλλά δόθηκε πάλι στους Ενετούς.³¹ Η Βόνιτσα αυτή την εποχή αποτελεί έδρα της στρατολογίας των «Leventi» (ευζώνων).³² Τελικά η ενετοκρατία τερματίζεται το 1798 με τη συνθήκη του Καμποφορμίου και η πόλη παραχωρήθηκε στους Δημοκρατικούς Γάλλους.³³ Στις 21 Μαρτίου 1800, περιήλθε στους Οθωμανούς και ο Αλή-Βελής Τεπελενλής ολοκληρώνει την οχύρωσή της με τα φρούρια του Ακτίου, της Περατιάς και της Παλιοχαλιάς.³⁴

²⁴ Donald Nicol, «Η τελική», σ. 96

²⁵ Sustal και Koder, *Tabula Imperii*, σ. 128

²⁶ Μαυρομάτης, «Βόνιτσα», σ. 538

²⁷ Λάμπρου, *Νέος Ελληνομνημών*, σ. 359 - 360

²⁸ «Βόνιτσα», ΠΛΜ, σ. 72

²⁹ Πλουμίδης, *Το Μεσολόγγι*, σ. 3

³⁰ Βιάζης, «Ιστορικά Σημειώσεις», σ. 517. Πρβλ: Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός*, σ. 5

³¹ «Βόνιτσα», ΠΛΜ, σ. 72

³² Μαυρομάτης, «Βόνιτσα», σ. 538

³³ «Βόνιτσα», ΠΛΜ, σ. 72

³⁴ Μαυρομάτης, «Βόνιτσα», σ. 538

Στις 29 Μαΐου 1821 ο οπλαρχηγός Γεώργιος Τσόγκας καταλαμβάνει τη Βόνιτσα, η οποία είχε εγκαταλειφθεί από τους Χριστιανούς κατοίκους της, που είχαν διαφύγει στα Επτάνησα (Κάλαμος, Μεγανήσι Λευκάδος) αλλά και στην ενδοχώρα (Βάτος, Βάρνακας, ορεινά του όρους Περγαντί), ενώ οι Τούρκοι κατέφυγαν στο φρούριο της πόλης το οποίο πολιορκήσαν οι δυνάμεις του Τσόγκα, χωρίς ωστόσο ευνοϊκά αποτελέσματα.³⁵

Στις 15 Δεκεμβρίου 1828 ο αρχιστράτηγος Ριχάρδος Τσώρτς καταλαμβάνει τη Βόνιτσα και την απελευθερώνει.³⁶ Οι δε εγκλωβισμένοι Τούρκοι του κάστρου παραδίδονται στις 15 Μαρτίου 1829.³⁷ Στις 27 Απριλίου 1832 αποδίδεται μαζί με την υπόλοιπη Ακαρνανία στο Ελληνικό κράτος και ορίζεται πρωτεύουσα της επαρχίας Βόνιτσης και Ξηρομέρου.³⁸

Στη Βόνιτσα εξερράγη, στις 4 Οκτωβρίου 1862, η επανάσταση κατά του Όθωνα που οδήγησε τελικά και στην εκθρόνισή του. Αρχηγός του κινήματος αυτού υπήρξε ο πολυτάραχος στρατηγός Θεόδωρος Γρίβας.³⁹ Το 1867 κι ενώ την πόλη μάστιζε ελονοσία, αποξηράθηκαν τα έλη που είχαν σχηματισθεί λόγω της απόφραξης των οχέων του Ανατολικού και του Δυτικού τμήματος της, ούτως ώστε να ξεκινήσει η ανάπτυξή της.⁴⁰ Χαρακτηριστική είναι η ειρωνική φράση των Ενετών για τη Βόνιτσα εξαιτίας των ελών αυτών: «Vonizza Venecia rocco differenza». Που σημαίνει : η Βόνιτσα και η Βενετία έχουν μικρή διαφορά.⁴¹

Από το 1836 μέχρι το 1912 που καταργούνται οι Δήμοι και ιδρύονται οι κοινότητες με τον νόμο ΔΝΖ, η Βόνιτσα ήταν η έδρα του Δήμου Ανακτορίων.⁴² Στις 25 Μαΐου

³⁵ Μήτσης, *Δήμος Ανακτορίων*, σ. 67-68

³⁶ Μαυρομάτης, «Βόνιτσα», σ. 538 ,

Ο Ριχάρδος Τσώρτς ήταν ο αρχηγός των Ελληνικών Δυνάμεων στη Δυτική Ελλάδα με ομόφωνη απόφαση της Γ' εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας. : βλ. Μήτσης, *Δήμος Ανακτορίων*, σ. 72

³⁷ Μήτσης, *Δήμος Ανακτορίων*, σ. 68

Ντίνος, *Κάστρο Βόνιτσας*, σ. 64

³⁸ «Βόνιτσα», *ΠΛΜ*, σ. 72

³⁹ «Βόνιτσα», *Δομή*, σ. 130

Πληροφορίες περί του σπουδαίου Στρατηγού Θεοδώρου Γρίβα : βλ. σχετικά Μήτσης, *Δήμος Ανακτορίων*, σ. 151-163 καθώς και : Ντίνος, *Κάστρο Βόνιτσας*, σ. 65-70

⁴⁰ «Βόνιτσα», *ΠΛΜ*, σ. 72

⁴¹ Μαυρομάτης, «Βόνιτσα», σ. 538

⁴² Για την κατάργηση των δήμων το έτος 1912, βλ. ΦΕΚ τεύχος Α', φ. 58, 14/2/1912, Λεπτομέρειες για το Δήμο Ανακτορίων 1836-1912 , βλ. σχετικά: Μήτσης, *Δήμος Ανακτορίων*, σ. 14 κ.ε.

1985 με το υπ' αριθμόν 284 Προεδρικό Διάταγμα η Βόνιτσα αναγνωρίσθηκε ως δήμος, «λόγω της ιδιαίτερης ιστορικής της σημασίας».⁴³

Από τον Σεπτέμβριο του 1998 η Βόνιτσα εντάχθηκε σε ένα ευρύτερο αυτοδιοικητικό οργανικό σχήμα με το όνομα «Δήμος Ανακτορίου» και περιέλαβε τις κοινότητες Δρυμού, Παληαμπέλων, Θυρρείου, Μοναστηρακίου και Αγίου Νικολάου με έδρα τη Βόνιτσα και πληθυσμό 10.000 κατοίκους περίπου.⁴⁴ Το 2011 με το πρόγραμμα Καλλικράτης συστάθηκε ο «Δήμος Ακτίου – Βόνιτσας» με τη συνένωση των δήμων Ανακτορίου, Μεδεώνος και Παλαίρου. Η έκτασή του ανέρχεται σε 662,94 τχμ, και ο πληθυσμός του σε 17.370 κατοίκους. Η έδρα του νέου αυτού Δήμου είναι η Βόνιτσα της οποίας ο πληθυσμός ανέρχεται σε 4703 κατοίκους σύμφωνα με την απογραφή του 2011.⁴⁵

Εκκλησιαστικά η Βόνιτσα σήμερα ανήκει στη μητρόπολη Αιτωλίας και Ακαρνανίας. Είναι έδρα αρχιερατικού επιτρόπου και έχει στην περιφέρειά της δέκα ενορίες: Αγίου Νικολάου, Δρυμού, Θυρρείου, Μοναστηρακίου, Παλαίρου, Παληαμπέλων, Περαιτιάς, Πλαγιάς, Πογωνιάς και Σκλαβαίνων. Ενοριακός ναός της πόλης είναι ο Άγιος Σπυρίδων με δύο εφημερίους.⁴⁶

Η τοποθεσία της Βόνιτσας είναι σπάνιας φυσικής ομορφιάς. Ο καθηγητής Νίκος Βέης στο λεξικό «Ελευθερουδάκη» αναφέρει σχετικά: «*Ἡ Βόνιτσα κεῖται εἰς τὸ ἄκρον τερπνοτάτης καὶ εὐφορωτάτης πεδιάδος*».⁴⁷ Ο σπουδαῖος Έλληνας λόγιος πεζογράφος και ποιητής Δημήτριος Βικέλας⁴⁸ (1835-1908), εξαίρει την ομορφιά της πόλης λέγοντας: «*Τὸ θέαμα εἶναι ἀληθῶς ὠραῖον... Λέγεται ὅτι τὸ κλῖμα τῆς Βονίτσης δὲν εἶναι πολὺ ὑγιεινόν, ἀλλὰ δυσκολεύομαι νὰ τὸ πιστεύσω βλέπων τὴν ὠραίαν τοποθεσίαν της καὶ τὸν ἥλιον φωτοβολοῦντα κατὰ τὴν ὥραν ταύτην τόσῳ χαρμοσύνως εἰς τὰς οἰκίας της*».⁴⁹ Ο αγωνιστής αρχιναυπηγός του Ελληνικού Πολεμικού Στόλου Σπυρίδων Μόστρας⁵⁰ σε σημειώσεις του, το 1827, γράφει: «*ἐνθυμοῦμαι ὅτι*

⁴³ ΦΕΚ, τεύχος Α', φ. 107, 31/5/1985

⁴⁴ Δομένικος, «Βόνιτσα η νερένια», σ. 37

⁴⁵ aktiononitsa.gov.gr

⁴⁶ Δίπτυχα, σ. 476

⁴⁷ Βέης, «Βόνιτσα», σ. 223

⁴⁸ Πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Δημήτριου Βικέλα μας παρέχει ο δημοσιογράφος Πέτρος Λινάρδος. Βλ. σχετικά: Λινάρδος, *Δημήτριος Βικέλας*.

⁴⁹ Βικέλας, *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν*, σ. 33

⁵⁰ Για τη ζωή και τη δράση του Σπυρίδωνα Μόστρα και της οικογένειάς του και τη συμβολή τους στην Ελληνική Επανάσταση βλ. σχετικά: Καρατζένης, «Από τα ιστορικά του Πέτα», σ. 2

διερχόμεθα ἐν μέσῃ ωραίου καὶ καταστολίστου κήπου. Ἡ Βόνιτσα εἶναι τὸ πρῶτον μέρος τὸ ὁποῖον ἐνθυμοῦμαι, τὸ φρούριον, τὸν ποταμὸν ὅστις διέρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς πόλεως, τὸν ναόν τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὁχθῆς, τὸν Ἅγιον Σπυρίδωνα ἐπὶ τῆς δεξιᾶς μέ τὸν μέγαν πλάτανόν του. Ἀτυχῶς ὅλας αὐτάς τας ωραιότητας τῆς Βονίτσης ἄτινας ἐνθυμοῦμαι καλλίτερα ἀπὸ τοὺς Παρισίους καὶ Λονδῖνον καὶ τόσας μεγαλουπόλεις τῆς Εὐρώπης, ὅπου ἐπὶ ἔτη ἀρκετὰ διέμεινα, δὲν τὰς ἐχάρην ἐπὶ πολὺ». ⁵¹ «Δεν υπάρχει πένα ἢ γραφίδα ικανή νὰ περιγράψῃ τὴν εἰκόνα τοῦ τοπίου...» σημείωσε ἐνθουσιασμένος ὁ λόρδος Βύρων, ὅταν εἶχε ἐπισκεφθεῖ καὶ αὐτὸς ὡς περιηγητὴς τὴν πόλιν τῆς Βόνιτσας καὶ τὴ γύρω περιοχὴ. ⁵²

⁵¹ Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν*, σ. 242

⁵² Δομένικος, «Βόνιτσα ἡ νερένια», σ. 33

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο Χριστιανισμός στην περιοχή

1.1 Η διάδοση του Χριστιανισμού στην περιοχή

Ο Χριστιανισμός στην περιοχή της Ακαρνανίας διαδόθηκε κατά το β' μισό του Β' αιώνας.⁵³ Ο Διομήδης Κυριακός στην εκκλησιαστική του ιστορία αναφέρει: «Κατὰ ἀβεβαίας μεταγενεστέρας παραδόσεις ἐκήρυξεν ἐν Πάτραις ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀκύλας ἐν Ἀκαρνανίᾳ».⁵⁴ Ωστόσο αν δούμε τη συνάφεια της Βόνιτσας με την Νικόπολη στην οποία ο απόστολος Παύλος, πέρασε ένα ολόκληρο χειμώνα,⁵⁵ θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε πως ο Χριστιανισμός στην περιοχή, διαδόθηκε από τα μέσα του 1^{ου} αιώνα. Βασική βεβαίως προϋπόθεση για αυτό το συμπέρασμα είναι να είναι όντως αυτή η Νικόπολη που αναφέρεται στην επιστολή του Αποστόλου Παύλου. Η διχογνωμία που προέκυψε στους διάφορους μελετητές οφείλεται στο γεγονός ότι την εποχή εκείνη υπήρχαν και άλλες πόλεις με την ίδια ονομασία. Ενδεικτικά αναφέρονται οι Νικοπόλεις της Αρμενίας, Αιγύπτου, Βιθυνίας, Θράκης, Κιλικίας, Μακεδονίας και Πόντου. Εξεταστέο είναι κατά πόσο οι άλλες συνώνυμες πόλεις είχαν την αίγλη, την ακμή και τη σημασία της Νικόπολης της Ηπείρου. Γιατί ο Απόστολος Παύλος είναι βέβαιο πως ούτε θα χρονοτριβούσε, ούτε θα διέθετε ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα όπως ένας ολόκληρος χειμώνας, παροπλισμένος σε μια πόλη χωρίς σπουδαία σημασία για το έργο που είχε αναλάβει. Το σπουδαίο αυτό διοικητικό κέντρο της εποχής σε συνδυασμό με το Ιουδαϊκό στοιχείο που ανθούσε στην περιοχή, ήταν αρκετά να οδηγήσουν τα βήματά του στην Νικόπολη της Ηπείρου.⁵⁶ Συνοψίζοντας και αφού σύμφωνα με τον Στράβωνα το Ανακτόριο υπήρξε λιμάνι της Νικόπολης⁵⁷ και αφού η πλειοψηφία των κατοίκων του όπως προείπαμε στην

⁵³ Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, σ. 15

⁵⁴ Κυριακός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 67

⁵⁵ «Ὅταν πέμψω Ἀρτεμάν πρὸς σέ ἢ Τυχικὸν σπουδάσον ἐλθεῖν πρὸς με εἰς Νικόπολιν ἐκεῖ γὰρ κέκρικα παραχειμάσαι» (Τιτ. Γ', 12)

⁵⁶ Τεκμηριωμένη μελέτη που αποδεικνύει το γεγονός ότι ο Απόστολος των Εθνών Παύλος παραχείμασε στη Νικόπολη της Ηπείρου έχει πραγματοποιήσει ο μακαριστός Μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρεβέζης κυρός Μελέτιος και την παρουσίασε στο Β' διεθνές συμπόσιο για την «Ακτία Νικόπολη» στις 11/9/2002. Βλ.: Μελέτιος, «Ο Απόστολος Παύλος», σ. 123-133

⁵⁷ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 10.450,2

εισαγωγή της παρούσης, μετακόμισαν στην νεοσύστατη πόλη, δεν θα ήταν αυθαίρετο το συμπέρασμα πως η περιοχή δέχθηκε το Χριστιανισμό από τον Απόστολο Παύλο.⁵⁸

1.2 Η εκκλησιαστική κατάσταση στην περιοχή, η ίδρυση, η συνταγματική θέση, η ονομασία και η έδρα της επισκοπής Βονίτσης.

Όπως πληροφορούμαστε από τις Εκκλησιαστικές πηγές, η περιοχή της Δυτικής Ελλάδας μαζί με την περιοχή της Ηπείρου, έως την εποχή των Ισαύρων ανήκαν διοικητικά στο Ανατολικό Ιλλυρικό⁵⁹ και εκκλησιαστικά υπαγόταν στον Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης. Η Ακαρνανία στην παλαιοχριστιανική περίοδο υπάγεται στον μητροπολίτη Νικοπόλεως στην λεγόμενη επαρχία Παλαιάς Ηπείρου, ενώ η Ναύπακτος και η περιοχή της υπάγεται στον μητροπολίτη Κορίνθου και τη λεγόμενη επαρχία Αχαΐας.⁶⁰ Η πληροφορία που μας δίνει ο Σωφρόνιος Παπακυριακού στο ιστορικό του σκαρίφημα που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Εκκλησία» το 1927 και βασίστηκε στη χρονογραφία της Ηπείρου του Αραβαντινού, περί υπάρξεως μητροπολίτη Ναυπάκτου το 197 μ.Χ. με το όνομα Καλλικράτης,⁶¹ φαίνεται να μην ευσταθεί, ενώ αυτός φαίνεται να πήρε μέρος στην Γ' Οικουμενική Σύνοδο στην Έφεσο το 431 μ.Χ..⁶² Ο Σεραφείμ Ξενόπουλος ο Βυζάντιος αναφέρει κι αυτός το έτος 197 μ.Χ. ως έτος κατά το οποίο η επισκοπή Βονίτσης φέρεται να είχε ως πρώτο της επίσκοπο, τον Θεόδωρο,

⁵⁸ «*Ἡ Νικόπολις εἶχε τιμηθῆ ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου διὰ πολλῶν προνομίων. Ἐν αὐτῇ ἐκήρυξε τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ὁ Παῦλος καὶ ἐξ αὐτῆς διεδόθη ἀνά τὴν Ακαρνανίαν ὁ Χριστιανισμός*». Βλ. Παπακυριακού, «Σκαρίφημα ιστορίας», σ. 188

⁵⁹ Κονιδάρης, «Πότε παρήκμασε», τ. 2, σ. 155. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού*, σ. 115. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 6. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 295. Δρακούλης, *Συνέκδημος*, σ. 3 και 7

⁶⁰ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 31.

Στη θρησκευτική και Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια αναφέρεται ότι επί Ιουστινιανού ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου έφερε τον τίτλο «Έξαρχος πάσης Αιτωλίας». Μάλιστα από τον Ε' αιώνα είχε υπό τη δικαιοδοσία του εννέα επισκοπές: Αχελώου, Αετού, Βονίτσης, Νικοπόλεως, Δωδώνης, Ρωγών, Ιωαννίνων, Βουθρωτού και Χιμάρας. Στη συνέχεια ακολούθησε η κατά θέματα διαίρεση και η Ακαρνανία προσαρτήθηκε στη Νικόπολη και η Αιτωλία στη Θήβα. Βλ.: λήμμα «Αιτωλίας», *ΘΧΕ*, στ. 665-666

⁶¹ Παπακυριακού, «Σκαρίφημα ιστορίας», σ. 188

⁶² Χαραλαμπόπουλος, «Κάλλικράτης», σ. 5. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 31. Ο Μητροπολίτης Παραμυθίας και Πάργας Αθηναγόρας την 1 Ιουλίου 1927 αναφέρει ως Μητροπολίτη Ναυπάκτου που έλαβε μέρος στην Γ' Οικουμενική σύνοδο, τον Πολυκράτη και μάλιστα αναφέρεται σε επισκοπικούς καταλόγους που όμως δεν δημοσιεύει. Βλ.: Αθηναγόρας, «Η Εκκλησία», σ. 233

χωρίς ωστόσο να μας παρέχει περισσότερες πληροφορίες περί αυτού, καθώς και την πηγή στην οποία στηρίχθηκε.⁶³ Φυσικά δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πότε η Βόνιτσα τιμήθηκε με επισκοπική έδρα. Ο Βυζαντινός συγγραφέας του 6^{ου} αιώνας Ιεροκλής στο έργο του «Συνέκδημος», στο οποίο απαριθμούνται οι επαρχίες και οι πόλεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, κάνοντας λόγο για την επαρχία της παλαιάς Ηπείρου, αναφέρει τις ανήκουσες πόλεις σε αυτήν, χωρίς την παρουσία της Βόνιτσας: «μητρόπολις Νικοπόλις, Δωδώνη, Εϋροία, Ἄκτιον, Ἀδριανούπολις, Ἄππων, Φοινίκη, Ἀγχιασμός, Βουθρωτός, Φωτική, Κέρκυρα νῆσος, Ἰθάκη νῆσος».⁶⁴ Το 731 μ.Χ., στις αρχές δηλαδή της εικονομαχικής κρίσεως, ο Λέων ο Γ' Ὁ Ἰσαυρος προσάρτησε τις εκκλησίες του Ἰλλυρικού στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.⁶⁵ Σημαντικές προσωπικότητες που ανήλθαν στον μητροπολιτικό θρόνο της Ναυπάκτου θεωρούνται ο Ειρηναίος, που έλαβε μέρος στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο και ο Αντώνιος που έλαβε μέρος στη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως (869-870) η οποία καταδίκασε τον Φώτιο.⁶⁶ Η κατοχή της Νικόπολης από τους Βουλγάρους είχε σαν αποτέλεσμα την παρακμή της, αφού δεν αποτελούσε πλέον μέρος του Βυζαντινού κράτους και ήταν συχνές οι εχθρικές επιδρομές σε αυτή.⁶⁷ Έτσι, ο Στρατηγός της Παλαιάς Ηπείρου μετέφερε την έδρα του στη Ναύπακτο, ενώ στις 11 Ιουνίου 911 απεβίωσε και ο τελευταίος μητροπολίτης Νικοπόλεως Δανιήλ. Ὡς εκ τούτου ο μητροπολίτης Ναυπάκτου προσέλαβε τον τίτλο του «Ναυπάκτου και Νικοπόλεως», αποκτώντας την πνευματική υπεροχή σε όλες τις εκκλησίες της Ηπείρου που υπαγόταν πρώτα στον «Νικοπόλεως», δηλαδή των επισκοπών: Βονδίτζης, Αετού, Αχελώου, Ρωγών, Αδριανουπόλεως και Βουθρωτού.⁶⁸ Η νέα εκκλησιαστική αυτή επαρχία, κατά καιρούς, αναφέρεται με διάφορες ονομασίες: «Τῇ Ναυπάκτῳ τῶν Νικοπολιτῶν», «Ἡ Ναύπακτος Νικοπόλεως», «Ὁ Ναυπάκτου Αἰτωλίας».⁶⁹ Ενώ η Επισκοπή Βονίτσης συναντάται και με τα ονόματα : «Βονδίτσης», «Βονδίτζης», «Βουνδίτζης», «Μουνδίτζης», ή «Βαβυδίτζης».⁷⁰

⁶³ Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ἱστορικόν*, σ. 97

⁶⁴ Porphyrogenitus, *De Thematibus*, σ. 392

⁶⁵ Φούγιας, *Ἱστορία της αποστολικῆς*, σ. 200

⁶⁶ Ζακυθινός, *Βυζαντινὴ ἱστορία*, σ. 351 και: Παλιούρας, *Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία*, σ. 31

⁶⁷ Κονιδάρης, «Πότε παρήκμασε», σ. 159

⁶⁸ Αθηναγόρας, «Ἡ Εκκλησία» σ. 233

⁶⁹ Darrouzes, *Notitiae*, n10⁵³² σ. 327 , n13⁵⁸² σ. 363

⁷⁰ Οικονόμου, *Ἡ Ἐν Ἀρτῇ*, σ. 43

Ο Λέων ο ΣΤ' ο Σοφός (886-912) στα «Τακτικά» του, αλλά και ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός στις επιστολές του, αναφέρονται στις επισκοπές Βονδίτζης, Αετού και Αχελώου. Μάλιστα, μας πληροφορούν χαρακτηριστικά ότι καταλαμβάνουν τις τρεις πρώτες θέσεις στη μητρόπολη Ναυπάκτου – Νικοπόλεως, υποσκελίζοντας επισκοπές της Παλαιάς Ηπείρου, που προϋπήρχαν και υπαγόταν στην μητρόπολη Νικοπόλεως.⁷¹ Η μητρόπολη Ναυπάκτου-Νικοπόλεως κατείχε την 35^η θέση στον κατάλογο των μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁷²

Η επισκοπή Βονίτσης που φέρεται υπαγόμενη στην εκκλησιαστική της δικαιοδοσία, κατέχει σε όλα τα συνταγμάτια του 10^{ου} αιώνα την πρώτη θέση μεταξύ οχτώ επισκοπών: «Βουνδίτζης», «Αετού», «Αχελώου», «Ρογών», «Ιωαννίνων», «Φωτικής ἡτοι Βελλᾶς», «Ἀδριανουπόλεως», «Βοθροτοῦ».⁷³ Από τα τέλη του 10^{ου} αιώνα ανήκει στη μητρόπολη Ναυπάκτου Νικοπόλεως η επισκοπή Χειμάρρας, ενώ από της ίδρυσής της έως το 1020 και από το 1050 έως το 1285, η επισκοπή Κοζίλης.⁷⁴ Στο τακτικό του Μανουήλ Κομνηνού (1143 – 1180) αναφέρεται για πρώτη φορά ως επισκοπή η Ἄρτα. Μάλιστα ο Ἄρτης αναφέρεται ως τέταρτος μεταξύ των εννέα επισκοπών της μητροπόλεως Ναυπάκτου Νικοπόλεως.⁷⁵

Μετά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινουπόλεως το 1204 από τους Φράγκους, οι επιπτώσεις τόσο στα πολιτικά όσο και Εκκλησιαστικά πράγματα ήταν καταλυτικές. Μερικοί Βυζαντινοί άρχοντες και αξιωματούχοι, ίδρυσαν ανεξάρτητα κρατίδια ως κέντρα αντίστασης στους Λατίνους.⁷⁶ Η Νίκαια, το Κράτος της Ηπείρου ή το «Δεσποτάτον της Ηπείρου» όπως επικράτησε να λέγεται, η Χερσώνα, η Τραπεζούντα, η μικρή Αρμενία και η Ρόδος αποτελούσαν αυτές τις μικρές ηγεμονίες, ενώ στη Λατινική επικυριαρχία ανήκε η αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως, το βασίλειο της Θεσσαλονίκης, μερικές πόλεις της Θράκης, η Εύβοια, η Αχαΐα, η Λέσβος, η Χίος, η Σάμος, άλλα νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη.⁷⁷ Ιδρυτής του Ηπειρωτικού κράτους υπήρξε ο Μιχαήλ Δούκας Ἄγγελος, νόθος γιός του σεβαστοκράτορος της Θεσσαλίας και της

⁷¹ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 31.

⁷² Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. 2, σ. 98. Καψάλης, *Κανονικά*, σ.107

⁷³ Darrouzes, *Notitiae*, n⁷⁵⁷⁶ σ. 284, n⁹⁴⁴⁷ σ. 304, n¹⁰⁵³² σ. 327, n¹³⁵⁸² σ. 363, n²¹¹⁵¹ σ. 421
Πρβλ: Καψάλης, *Κανονικά*, σ.107

⁷⁴ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 32

⁷⁵ Οικονόμου, *Η Εν Ἄρτη*, σ. 17

⁷⁶ Δήμου, *Η πολιτική θεωρία*, σ. 39

⁷⁷ Καψάλης, *Κανονικά*, σ.99

Ηπείρου Ιωάννη. Το Δεσποτάτο είχε ως πρωτεύουσα την Άρτα, η οποία όπως προείπαμε υπαγόταν ως επισκοπή στον Ναυπάκτου.⁷⁸ Την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου διαδραματίζονται στην περιοχή σπουδαία εκκλησιαστικά γεγονότα. Επί πατριαρχίας Ιωάννου Καματερού (1198-1206) χειροτονείται μητροπολίτης Ναυπάκτου ο γνωστός λόγιος Ιωάννης Απόκαυκος (1199 ή 1200).⁷⁹ Όταν τα ηνία του κράτους της Ηπείρου ανέλαβε ο Θεόδωρος Κομνηνός, θέλοντας ανεξάρτητη από το Πατριαρχείο την Εκκλησία του κράτους του, αφού στερεί πρώτα το δικαίωμα στον Πατριάρχη να χειροτονεί επισκόπους στη Νίκαια και να τους στέλνει στην Ήπειρο, προτείνει στον Απόκαυκο για μητροπολίτη Κέρκυρας, τον Γεώργιο Βαρδάνη, καθώς και τον Δημήτριο Χωματηνό, για αρχιεπίσκοπο Αχρίδος. Η σύνοδος των επισκόπων των δυτικών μερών, μετά από πρόταση του Αποκαύκου προχωρά στην εκλογή των δύο αυτών σπουδαίων προσωπικοτήτων.⁸⁰ Ο Απόκαυκος τους χειροτονεί, ενώ το Πατριαρχείο αιφνιδιάζεται από τις αντικανονικές σύμφωνα με αυτό χειροτονίες. Με επιστολή του στον Ιωάννη Απόκαυκο ο πατριάρχης Μανουήλ το 1222, τον κατηγορήσε για συνυπεύθυνο στην αναστάτωση της Εκκλησίας της Ηπείρου. Ο Απόκαυκος υπερασπιζόμενος τον εαυτό του αλλά και τους φίλους του αρχιερείς Δημήτριο Αχρίδος και Γεώργιο Κερκύρας, ανταπαντά στον Πατριάρχη με επιστολή του, επικαλούμενος λόγους εκκλησιαστικής οικονομίας και ιδιαιτερότητας γεωγραφικής, που τον ανάγκασαν να προχωρήσει στις εκλογές και χειροτονίες τους αρχικά, ενώ υποστηρίζει την εκκλησιαστική αυτονομία του Ηπειρωτικού κράτους.⁸¹ Εξάλλου ήταν αυτός που μαζί με τον Αχρίδος Δημήτριο Χωματηνό και τον Κερκύρας Γεώργιο Βαρδάνη αμφισβήτησαν ευθέως τη συνέχεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου όταν η έδρα αυτού μεταφέρθηκε από την Κωνσταντινούπολη στη Νίκαια της Βιθυνίας.⁸² Παρά τις διαφωνίες ο πατριάρχης Μανουήλ με απόφαση της Συνόδου, επικύρωσε τις δύο χειροτονίες των Χωματηνού και Βαρδάνη με την προϋπόθεση να μην γίνουν άλλες στο μέλλον. Την Συνοδική πράξη αυτής της απόφασης κόμισε στον Απόκαυκο ο ραιφερενδάριος του Πατριαρχείου Κωνσταντίνος Αυληνός ενώ επέδωσε και επιστολή στον ίδιο τον

⁷⁸ Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι*, σ. 18. Περισσότερες πληροφορίες για το Δεσποτάτο της Ηπείρου βλ.: Donald M. Nicol, *Το Δεσποτάτον*, καθώς και : Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου*

⁷⁹ Κατερέλος, *Η κανονική*, σ. 62 - 63

⁸⁰ Δήμου, *Η πολιτική θεωρία*, 59

Πρβλ: Κατερέλος, *Η κανονική*, 197

⁸¹ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 64 - 66

⁸² Φειδάς, *Εκκλησιαστική*, σ. 190

Δεσπότη Θεόδωρο Κομνηνό προς ενημέρωσή του . Η συνάντηση του εκπροσώπου του Πατριάρχη με τον Ιωάννη Απόκαυκο και τον Θεόδωρο Κομνηνό έγινε στη Βόνιτσα.⁸³

Η σύγκρουση της Εκκλησίας του Δεσποτάτου με το Πατριαρχείο ωστόσο συνεχίστηκε. Και εκτός των αντικανονικών χειροτονιών, υπήρξε άλλη σοβαρότερη αιτία για αυτή. Όταν ο Θεόδωρος Κομνηνός επιτυγχάνει την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, αισθάνθηκε τόσο ισχυρός ώστε να θεωρήσει τον εαυτό του διάδοχο των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Μάλιστα διατάσσει τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη να τον στέψει βασιλέα. Ο Μεσοποταμίτης αρνείται γνωρίζοντας πως δεν είχε τέτοιο δικαίωμα και εξαιτίας αυτής του της στάσης υπέστη πολλές κακουχίες και εξορίες τις οποίες υπέμεινε με μεγάλη υπομονή.⁸⁴ Την τελετή της στέψης του Θεοδώρου Κομνηνού αναλαμβάνει χωρίς δισταγμό και πραγματοποιεί ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Δημήτριος Χωματηνός το 1225.⁸⁵ Οι διενέξεις συνεχίστηκαν και ο αυτοκράτορας πλέον Θεόδωρος Κομνηνός χαρακτηριστικά, απέπεμψε τον επίσκοπο που χειροτόνησε ο Πατριάρχης για την χρεώουσα επισκοπή Δυρραχίου. Δεν δεχόταν στην «αυτοκέφαλη» Εκκλησία του κράτους του χειροτονημένους επισκόπους από τον Πατριάρχη στη Νίκαια.⁸⁶ Όταν όμως το 1230 ο Κομνηνός υπέστη πανωλεθρία στην Κλοκότνιτσα από τον Ιβάν Ασάν Β΄ και τερματίστηκε ουσιαστικά η πολιτική του σταδιοδρομία, φάνηκε να ανοίγει ο δρόμος για την άρση του σχίσματος μεταξύ των δύο Εκκλησιών. Ο αδερφός του Θεοδώρου Κομνηνού, Μανουήλ που τον διαδέχτηκε δήλωσε πίστη στο Πατριαρχείο αφού δέχτηκε πρώτα τους όρους του Ιωάννη Βατάτζη που ήταν αυτοκράτορας στη Νίκαια το 1231. Ο πατριάρχης Γερμανός μετά από σύνοδο την 6^η Αυγούστου 1232 όρισε έξαρχο τον μητροπολίτη Αγκύρας

⁸³ Λαγοπάτης, *Γερμανός Β΄*, σ. 39 - 40

⁸⁴ Λαγοπάτης, *Γερμανός Β΄*, σ. 37. Πρβλ: Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 83

Πρβλ: Φειδάς, *Ιστορική εξέλιξη*, σ. 55

⁸⁵ Δήμου, *Η πολιτική θεωρία*, σ. 60

Πρβλ: Κατερέλος, *Η κανονική*, σ. 197. Καψάλης, *Κανονικά*, σ.101-102

Περί αυτού του γεγονότος ο καθηγητής Σπυρίδων Λαγοπάτης αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Η πρᾶξις αὕτη τοῦ Χωματηνοῦ καθιστᾷ φανερά τὰ φιλόδοξα αὐτοῦ σχέδια. Ὁ Χωματηνός ὠνειρεύετο τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου ἀνεξάρτητον βασιλείον, περιλαμβάνον περίπου ἅπαν τὸ δυτικὸν Βυζαντινὸν κράτος καὶ ἔχον ἐκκλησίαν ἀνεξάρτητον, ἑαυτὸν δὲ ὠνειρεύετο ὡς ἀρχηγὸν τῆς ἐκκλησίας ταύτης. Οὕτω ἐνόμιζεν ὁ Χωματηνός ὅτι θὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπαναφορὰ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς εὐκλειαν, οὕτω θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ ἐκπλήρωσις τῶν φιλοδόξων αὐτοῦ πόθων.*» βλ. Λαγοπάτης, *Γερμανός Β΄*, σ. 38

⁸⁶ Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου*, σ. 221

Χριστόφορο να αποκαταστήσει τα πατριαρχικά δικαιώματα στην Ηπειρωτική Εκκλησία.⁸⁷ Ο Πατριάρχης όμως δεν ήταν διατιθέμενος να συγχωρήσει τους πρωταγωνιστές του σχίσματος της Εκκλησίας της Ηπείρου, δηλαδή τον Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο, τον Κερκύρας Γεώργιο Βαρδάνη και φυσικά τον Αχρίδος Δημήτριο Χωματηνό. Ο πρώτος, παραιτημένος κατέφυγε σε ένα μοναστήρι κοντά στην Κοζίλη, θεωρούσε πως ήταν καθαρός άνθρωπος, ενώ έγραψε και ένα γράμμα στον φίλο του επίσκοπο Ιωαννίνων παρακαλώντας τον να μεσολαβήσει για ένα φιλικό διακανονισμό. Ο δεύτερος, Γεώργιος Βαρδάνης που ασθενούσε βαρέως, δήλωνε πως στήριζε την προσπάθεια για τη ρύθμιση των υποθέσεων της Εκκλησίας της Ηπείρου. Ο Δημήτριος Χωματηνός όμως σε αντίθετη τροχιά από τους άλλους δύο, φαίνεται πως έμεινε πιστός στις θέσεις του. Ακόμη και μετά την άφιξη του Εξάρχου του Πατριάρχη, Χριστοφόρου Αγκύρας, έκανε μια τελευταία προσπάθεια να υπερασπιστεί την εκκλησιαστική ανεξαρτησία του κράτους της Ηπείρου διαμαρτυρόμενος θαρραλέα.⁸⁸ Μετά την αλλαγή στην εκκλησιαστική κατάσταση στο κράτος της Ηπείρου δεν γνωρίζουμε τι απέγινε ο σπουδαίος αυτός ιεράρχης. Πρέπει ή να αποχώρησε από τη θέση του ή να πέθανε, που θεωρείται και το πιθανότερο. Εξάλλου, είχε περιθωριοποιηθεί από τους Πατριαρχικούς και είχε αποδυναμωθεί η υγεία του σημαντικά. Μάλιστα, στη Σύνοδο της Θεσσαλονίκης το 1233 δεν φαίνεται να είχε πάρει μέρος.⁸⁹ Έτσι, με την κατάρρευση του στρατιωτικού και πολιτικού οικοδομήματος του Θεοδώρου Κομνηνού η Εκκλησία της Ηπείρου πλέον εξαρτάται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και το μέλλον της καθορίζεται από αυτό.⁹⁰ Το 1318 θεωρείται η πιθανότερη χρονολογία της προαγωγής της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη.⁹¹ Η απόφαση πάρθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ τον Παλαιολόγο (1282-1328) και επικυρώθηκε με συνοδική πράξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αποσπά μάλιστα από τη μητρόπολη Ναυπάκτου τις επισκοπές Παραμυθίας, Βελλάς, Δρυϊνουπόλεως και Χειμάρρας.⁹² Κατά τον 14^ο αιώνα φαίνεται να έχει υπό τη δικαιοδοσία της και την επισκοπή

⁸⁷ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 67 – 68. Πρβλ: Κατερέλος, *Η κανονική*, σ. 384

⁸⁸ Donald Nicol, *Το Δεσποτάτον*, σ. 105

⁸⁹ Δήμου, *Η πολιτική θεωρία*, σ. 60

⁹⁰ Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός*, σ. 5

⁹¹ Ο καθηγητής Χρυσός μας παρέχει σημαντικά επιχειρήματα και στοιχεία για το έτος της προαγωγής της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη. Βλ.: Χρυσός, «Η προαγωγή», σ. 338-341

⁹² Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 32

Πωγωνιανής, ενώ τα έτη 1337-1338 τις επισκοπές Βουθρωτού και Γλυκέος.⁹³ Εν τω μεταξύ μεγάλα προβλήματα αντιμετωπίζει η Ορθόδοξη Εκκλησία της περιοχής, εξαιτίας της εχθρικής παρουσίας των Λατίνων, οι οποίοι από το έτος 1307 έχουν εγκαταστήσει επίσκοπό τους στη Ναύπακτο, το 1360 στην επισκοπή Χειμάρρας και Κοζίλης και το 1371 στη Βόνιτσα.⁹⁴ Η πίεση που ασκούν οι καθολικοί στον μητροπολίτη Ματθαίο καθιστά προβληματική την παραμονή του στην Ναύπακτο και έτσι αναγκάζεται να εγκατασταθεί στην Άρτα μεταφέροντας εκεί την έδρα του καταργώντας όμως, όπως ήταν επόμενο, την επισκοπή Άρτας,⁹⁵ προσλαμβάνοντας τον τίτλο «Ναυπάκτου και Άρτης» ο οποίος πλέον καθιερώνεται μέχρι την επανάσταση του 1821.⁹⁶ Στην δικαιοδοσία της μητρόπολης αυτής υπαγόταν οι επισκοπές: Βονίτσης, Αετού, Αχελώου, Ρωγών και Κοζίλης.⁹⁷

Επί Ιωάννου Η΄ Παλαιολόγου (1425-1448) όπου έγινε «διαχωρισμός τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν Μητρόπολιν Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης ἐπισκοπῶν ἐκ τῆς εἰς Μητρόπολιν προαγωγῆς τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων» η επισκοπή Βονίτσης μαζί με τις επισκοπές Αχελώου και Αετού, εξακολούθησαν να υπάγονται στη μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης. Πράξη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κυπριανού (1708-1709 και 1713-1714) του έτους 1708 ορίζει σαφώς «ὅπως ὁ Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης ἔχη τὸ δικαίωμα τοῦ χειροτονεῖν τοὺς ὑπ' αὐτόν ἐπισκόπους Βονδίτζης, Ἀετοῦ, Ἀχελώου, Ῥηγῶν (Ῥωγῶν) καὶ Φωτικῆς (Βελλάς) ὡν αἱ ἐπισκοπαὶ ἦσαν τέως ἔρημοι...»⁹⁸ Εξ όσων έχουμε υπόψη μας από το 1708 μέχρι και το 1817-1820 όταν αναφέρονται οι επίσκοποι Ιερόθεος και Δανιήλ, δεν μνημονεύονται στην επίμαχη αυτή περίοδο άλλοι επίσκοποι Βονίτσης. Αυτό σημαίνει ότι η επισκοπή εξακολούθησε και μετά το 1708 να

⁹³ Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός*, σ. 5

⁹⁴ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 32. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός*, σ. 5

⁹⁵ Χαραλαμπίδης, *Συνοπτικό διάγραμμα*, σ. 26. Αθηναγόρας, «Η Εκκλησία», σ. 234. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 32. Οικονόμου, *Η Εν Άρτη*, σ. 18.

«Ὅφειλε ἔχειν τὴν ἑαυτοῦ καθέδραν ἐπὶ τῆς ὑπ' αὐτόν ἀγιοτάτης ἐπισκοπῆς τῆς ἐν Ἀκαρνανία Ἄρτης» βλ.: Χριστόπουλος, «Ναύπακτος», *ΘΗΕ*, 9, σ. 326

⁹⁶ Μυστακίδης, «Επισκοπικοί», σ. 205

⁹⁷ Όπως μας πληροφορεί ο καθηγητής Φώτιος Οικονόμου, οι επισκοπές αυτές εκτός από την Κοζίλη, μνημονεύονται σε χειρόγραφο που συνέταξε ο αρχιμανδρίτης Ιάκωβος εξ Ιωαννίνων το 1645 και αντέγραψε το 1716 ο Ιερομόναχος Μεθόδιος Ταπόντε το 1716. Βλ. Οικονόμου, *Η Εν Άρτη*, σ. 43. Στον ίδιο χειρόγραφο κώδικα προφανώς αναφέρεται και ο Κ.Σ. Κώνστας ο οποίος ορίζει μεταξύ άλλων και «περί ποῖοι τῶν Μητροπόλεων ἔχουν τὴν σήμερον ἐπισκοπὰς» και περιλαμβάνει υπό τον Ναυπάκτου και Άρτης τις επισκοπές «Βονδίτζης» (Βονίτσης), Αετού, «Αχερόν» (προφανώς Αχελώου) και «Ρογόν» (προφανώς Ρωγών) μετά της Καρνανέας. Βλ.: Κώνστας, *Άπαντα*, τ. 10, σ. 204

⁹⁸ Χριστόπουλος, «Αετού Επισκοπή», σ. 250

είναι όπως και προηγούμενα έρημος; Οι πηγές δεν μας βοηθούν στο να αποφανθούμε με βεβαιότητα για το τι ακριβώς συνέβαινε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Γνωστοί Επίσκοποι Βονίτσης

Με βάση τις πηγές και τις ιστορικές πληροφορίες που μας παρέχουν οι διάφοροι πολιτικοί και Εκκλησιαστικοί συγγραφείς, θα προσπαθήσουμε να συντάξουμε ένα χρονολογικό κατάλογο των γνωστών επισκόπων που διαποίμαναν την επισκοπή Βονίτσης στο διάστημα της ιστορικής της διαδρομής.

α. Θεόδωρος (197) Ο επίσκοπος αυτός αναφέρεται μόνο ονομαστικά στο ιστορικό δοκίμιο του Σεραφείμ Ξενοπούλου. Ο Ξενόπουλος δεν μας παρέχει περισσότερες πληροφορίες για τον επίσκοπο Θεόδωρο καθώς επίσης και την πηγή από την οποία έλαβε την πληροφορία για τον Επίσκοπο αυτόν.⁹⁹

β. Φιλόθεος (451) Ο ιστορικός Σεραφείμ Ξενόπουλος μας παρέχει την πληροφορία ότι έλαβε μέρος στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας.¹⁰⁰

γ. Ουράνιος (516) Με βάση τις πληροφορίες που μας παρέχει ο Ξενόπουλος, ο επίσκοπος Ουράνιος πήρε μέρος στη Σύνοδο της Παλαιάς Ηπείρου το 516 και υπέγραψε επιστολή προς τον Πάπα Ορμίσδα.¹⁰¹

δ. Ιουλιανός (523) Και για τον επίσκοπο αυτόν, δεν αναφέρεται τίποτε άλλο εκτός του ονόματός του στο ιστορικό δοκίμιο του Σεραφείμ Ξενοπούλου.¹⁰²

ε. Ανώνυμος (11^{ος} αιώνας) Στο μουσείο του ερευνητικού ιδρύματος βυζαντινών σπουδών Dumbarton Oaks, εκτίθεται σφραγίδα του 11^{ου} αιώνα, η οποία φέρει επιγραφή τριών γραμμών στη μία όψη της και σταυρό από πάνω που λέει: «+ΘΚΕ ΒΟΗΘΕΙ» (+Θεοτόκε βοήθει) ενώ στην άλλη όψη επιγραφή τεσσάρων γραμμών που λέει: «Α ΕΔΡΩ ΒΟΝΔΙΤΖΗΣ» (Προέδρω Βονδίτζης). Το ίδιο το μουσείο το μεταφράζει ως : Θεοτόκε βοήθησε τον επίσκοπο Βονδίτζης.¹⁰³

⁹⁹ Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικών*, σ. 97

¹⁰⁰ Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικών*, σ. 97. Πρβλ Οικονόμου, *Η Εν Άρτη*, σ. 44, και λήμμα «Αιτωλίας», *ΘΧΕ*, στ. 665

¹⁰¹ Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικών*, σ. 97. Πρβλ Οικονόμου, *Η Εν Άρτη*, σ. 44, και λήμμα «Αιτωλίας», *ΘΧΕ*, στ. 665

¹⁰² Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικών*, σ. 97. Πρβλ Οικονόμου, *Η Εν Άρτη*, σ. 44, και λήμμα «Αιτωλίας», *ΘΧΕ*, στ. 665

¹⁰³ Dumbarton oaks 1 . Πρβλ: Ντίνος, *Αχτίδες πολιτισμού*, σ. 172

στ. Μιχαήλ (12^{ος} αιώνας) Σε σφραγίδα που εκτίθεται και αυτή στο μουσείο του προαναφερθέντος ερευνητικού ιδρύματος Dumbarton Oaks, εικονίζεται στη μία όψη η Παναγία καθισμένη σε ψηλό θρόνο κρατώντας το Χριστό μπροστά της και στο πίσω μέρος επιγραφή έξι γραμμών που αναφέρει ονομαστικά τον επίσκοπο Μιχαήλ.: «ΤΟΝ ΒΟΝΔΙΤΖΗΣ ΠΑΝΑΓΝΕ ΜΙΧΑΗΛ ΣΚΕΠΟΙΣ ».¹⁰⁴

ζ. Γεώργιος (... - 1217) Ο Γεώργιος διετέλεσε επίσκοπος Βονίτσης πριν το 1218.¹⁰⁵ Σε επιστολή του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Αποκαύκου στον Γεώργιο, γίνεται λόγος για την ελάχιστη ποσότητα λαδιού που απέστειλε ο επίσκοπος Βονδίτζης σε αυτόν μετά από αίτημά του. Μάλιστα χαριτολογώντας αναφέρει πως το δοχείο που έλαβε ήταν τόσο ελαφρύ, που του κίνησε την περιέργεια αν ήταν τελείως άδειο. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως κοιτώντας μέσα είδε πως το λάδι ήταν αρκετό ίσα που να καλύπτει τον πάτο του δοχείου. Διερωτάται εάν ο επίσκοπος Γεώργιος ήταν πιο φτωχός και από τη Σαραφθία χήρα: *Ἐγένετο πόλεμος ἐν τῷ Ἰσραὴλ καὶ ἡ ἔνδεια ἰσχυρά, ὡς καὶ ἀνθρώπους καὶ κτήνη τῷ λιμῷ διαφθείρεσθαι. Ἡλίας γὰρ ὁ ἐκ Θέσβης, ὁ ἀκρεμῶν τῶν προφητῶν, Κυρίῳ ζηλῶν καὶ αὐτός, φησί, παντοκράτορι τῇ γλώσσει τοὺς οὐρανοὺς ἀπέκλεισε καὶ τὴν γῆν ἐποίησε σιδηρᾶν, ἐκείνους μὲν κλείσας τῷ λόγῳ ὡς μὴ δοῦναι τῇ γῇ ὑετῶν ἐπὶ ἔτη τρία καὶ μῆνας ἕξ, ταύτην δε παρασκευάσας διὰ τὸ ἀναβρὸν μὴ ἐξανατέλλειν χόρτον τοῖς κτήνεσι καὶ χλόην τῇ δουλείαν τῶν ἀνθρώπων. Ἀκολούθως δε κάκεῖνος τροφῆς ἀπορούμενος ἀπεστάλη πρὸς τοῦ θεοῦ εἰς Σαραφθὰ τῆς Σιδῶνος πρὸς χήραν πτωχήν, ὡς διατρέφη αὐτόν. Ἡ δε τὸν μὲν προφήτην ἀσπασίως ἐδέξατο «ζῇ δε Κύριος», ἔφη, «εἰ ἔστι μοι πλέον εἰ μὴ δρᾶξ ἀλεύρου ἐν τῇ ὑδρίᾳ καὶ ὀλίγον ἔλαιον ἐν τῷ καμψάκῃ» καὶ τὰ ἐξῆς τῆς γραφῆς. Οὐ πόρρω δε τάχα τοῦ δέοντος, Βονδίτζης πανιερώτατε, τροπολογεῖν τὰ θειόγραφα ταῦτα καὶ ἐφ' ἡμῖν, κὰν οὐκ ἐφ' ὁμοίοις τοῖς πράγμασιν. Ἐφύγομεν γὰρ Ναυπάκτοθεν οὐ λιμὸν ἄρτου οὐδὲ δίψαν ὕδατος οὐδὲ στέρησιν τοῦ ἱλαρύναντος καρδίαν ἐλαίου, ἀλλὰ στέρησιν ἡσυχίας καὶ πληθυσμὸν πολυοχλίας καὶ ταραχῆς καὶ καταλάβομεν χωλεύοντες εἰς τὴν Ἀβαρνίτζαν καὶ ἐλαίου χωρὶς τὰ πρὸς ζωαρχίαν εὖρομεν καὶ πεπόμφαμεν πρὸς τὴν σὴν ἐκκλησίαν οὐχ ὡς εἰς ἄλλην Σαραφθίαν χήραν πτωχήν- ὕπανδρος γὰρ ἐστὶ καὶ νυμφίον ἔχει καλὸν- διὰ ἐλαίου μετάδοσιν καὶ ἔθελγε τὴν ἡμετέραν ὄψιν ὁ καμψάκης*

¹⁰⁴ Dumbarton oaks 2. Πρβλ: Ντίνος, *Αχτίδες πολιτισμοῦ*, σ. 172(παράρτημα του παρόντος, εικόνα 22)

¹⁰⁵ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 123

ἐπιφαινόμενος ἔξωθεν. Ὡς δε χειρὶ κρατηθεὶς βάρος εἶχεν οὐδέν, τὴν ἐλαφρότητα τοῦ ἐλαίου αἰτίαν εἶναι τῆς τοῦ ἄγγους κουφότητος ὑπελάβομεν. Ἀφελόμενοι τὸ τούτου ἐπίπωμα καὶ τῷ τούτου στόματι στηρίξαντας ὀφθαλμόν, ὡς ἴδωμεν, εἰ πληρὲς τὸ ἄγγος, καὶ τὸ δεύτερον, εἰ ἡμικένων, οὐδὲν πλέον ἐβλέπομεν ἐν αὐτῷ, εἰ μὴ ἀκτῖνα ἐλαίου περὶ τὸν πυθμένα μικρὰν εἰς πλέον δε περιεργασάμενοι τὴν θεωρίαν τοῦ ἔνδον ὕγροῦ, ὡς ἀνεκυλίσθη τὸ ἄγγος ἔνθα καὶ ἔνθα, μόλις ἤρκεσε τὸ σταλὲν τὴν ἐντὸς τοῦ καμψάκου ἐπιφάνειαν κοίλην ἀλείψαι ἐμείναμεν δε ὡς πρὸ τοῦ καὶ ἄλλεις καὶ ἀνέλαιοι. Οὕτω καὶ τῆς Σαραφθίας χήρας ἐφάνης πενέστερος καὶ ἐπὶ τοσοῦτον, ὡς εἴ γε παρῆν αὐτίκα μακρόουρος μῦς καὶ τὴν οὐρὰν τῷ στόματι τοῦ ἄγγους διηυ- λωνίσαστο, ὡς τῷ ἐλαίῳ ταύτην διάνη καὶ ἀνελκύσας ἐκεῖθεν ἐκπιέση τὸ ἔλαιον τῇ πρὸς τὸ στόμα κάμψει, οὐδ' ἂν οὐδὲ ἐκείνῳ τὴν οὐρὰν λιπᾶναι ἤρκεσε τὸ σταλὲν. Εἰ δὲ καὶ πρόσπεινοι γεγονότες καὶ ἄλευρον ἐζητήσαμεν, ἢ μόνην δράκα ἢ ὅσον παλάμη πάσασθαι ὁ σὸς κελλαρίτης (ἔδωκεν) ἂν. Ὅποῖον καὶ περὶ τοὺς ιχθεῖς ποιοῦσιν οἱ μά- γειροι, ὁπόσους παχνοῦντες ἀλεύρῳ ὅπτουσι τηγάνῳ; Οὕτως καὶ τοσοῦτῳ ἐλαίῳ οὐ προφήτην ἐκ Θεσβης ἀλλὰ τὸν σὸν ἐδεξιῶσω μητροπολίτην ἀλλ', οἶμαι, ὡς ὅλος τῆς νηστείας γενόμενος καὶ τῆς πρὸς Θεὸν ἀναστάσεως- καλῶς ποιῶν- οὐ προσέχεις τοῖς τοιούτοις, ὁ σὸς δε κελλαρίτης μὴ διακρίνων τὰ πρόσωπα τοσοῦτοις δεξιοῦται τοὺς φίλους σου ἀλλὰ ῥάβδῳ τυφθήσεται τὰ παχέα γλουτὰ ἐπιστάντος μου τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τὸ ἀπ' ἐκείνου μαθήσεται ἀδροτέrais ἀποστολαῖς τὸν μητροπολίτην φιλοφρο- νεῖσθαι. Ἔρρωσο μοι, τίμιε δέσποτα, καὶ μετρίως δέξαι τὴν παιδιάν». ¹⁰⁶

η. Νικόλαος (1218-1227) Το 1218 ἡ θέση τοῦ ἐπισκόπου Βονίτσης ἦταν κενή. Ο μη- τροπολίτης Ἰωάννης Απόκαυκος προτείνει στον Γεώργιο Βαρδάνη, χαρτοφύλακα τῆς ἐπισκοπῆς Γρεβενῶν νὰ ἀποδεχθεῖ τὴ θέση αὐτή. Ο Βαρδάνης ἀρνεῖται προβάλλο- ντας ὡς ἐπιχείρημα ὅτι δὲν ἐπιθυμεῖ τὴν προαγωγή του σὲ ἀρχιερέα. ¹⁰⁷ Με ἐπιστολὴ τοῦ Ὁ Απόκαυκος κατηγορεῖ εὐθέως τὸν Βαρδάνη ὅτι ἀρνήθηκε τὸ θρόνο τῆς Βόνιτσας ἐξαιτίας τῶν περιορισμένων οικονομικῶν τῆς. Στὴ συνέχεια ὅμως τοῦ πλέκει τὸ ἐγκώμιο καὶ τὸν καλεῖ νὰ ταξιδέψει στὴν Ἄρτα γιὰ τὴν χειροτονία τοῦ σὲ

¹⁰⁶ Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 80-82

¹⁰⁷ Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Καθηγητὴς Στυλιανὸς Παπαδόπουλος, τὸ ἐπιχείρημα ποὺ πρό- βαλε ὁ Βαρδάνης ἀναφορικὰ με τὴν μὴ ἀποδοχὴ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Βονίτσης ἀποδεί- χθηκε ἐκ τῶν υστέρων ψευδὲς ἀφοῦ χειροτονήθηκε μητροπολίτης Κερκύρας. Ὁ πραγματικὸς λόγος τῆς μὴ ἀποδοχῆς τῆς θέσης τοῦ ἐπισκόπου Βονίτσης ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι «ἡ Βόνιτσα ἦταν μὴ μικρὴ πόλη ποὺ δὲν διέθετε ωραίους ναοὺς, πεπαιδευμένο κλήρο καὶ υψηλὴ κοινωνία», Παπαδόπουλος, «Γεώρ- γιος Βαρδάνης», στ. 465. Βέη – Σεφερλή, «Νικόλαος», σ. 285

μητροπολίτη Κερκύρας.¹⁰⁸ Μετά την άρνηση του Βαρδάνη να χειροτονηθεί επίσκοπος Βονίτισης, χειροτονήθηκε ο Νικόλαος Ευγενιώτης με καταγωγή από την Εύβοια.¹⁰⁹ Ο επίσκοπος αυτός μας είναι γνωστός από επτά σχετικές επιστολές του Ιωάννη Αποκαύκου προς τον επίσκοπο «Βονδίτζης» Νικόλαο και μια κοινή στον Βονδίτζη και στον Χειμάρη.¹¹⁰ Σε αυτές φαίνεται πως ήταν λόγιος και καλός φίλος του Αποκαύκου και πως ο αδερφός του Δημήτριος Ευγενιώτης, ήταν στη Βόνιτσα «ψηφοδιδάσκαλος».¹¹¹ Ειδικότερα στην πρώτη επιστολή του Αποκαύκου στον Νικόλαο αναφέρεται στην καταστροφή της Ναυπάκτου από τους πειρατές, ενώ αρχίζει με τη πληροφορία ότι οι καταστροφείς αυτοί πέρασαν πρώτα από τη Βόνιτσα χωρίς να την λεηλατήσουν. Κάνει αναφορά στον τρόπο κατασκευής των σπιτιών και στις σκεπές που ήταν καλυμμένες με χόρτο. Επίσης πληροφορεί τον Νικόλαο για χαλαζόπτωση στη περιοχή της Βαρέσοβας που προκάλεσε μεγάλες ζημιές στις καλλιέργειες, ενώ αισθάνεται την ανάγκη να μοιραστεί αυτόν τον πόνο και την δυστυχία με αυτόν που τον συμμερίζεται. Και αυτός δεν είναι άλλος από τον επίσκοπο Βονίτισης Νικόλαο.: «*σὲ μὲν γὰρ παρῆλθεν ὁ στόλος καὶ ἡ ἐκ τούτου παγίς, δίκαιον ὄντα πάντως ὁμολογῶ καὶ μαρτύρομαι· ἡμεῖς δε, εἴ καὶ μὴ τοῖς ἀπὸ τούτου θερμότερας αἰσθήσεως ἐλάβομεν πεῖραν, τέως μετέσχομεν τοῦ καπνοῦ. Πρὸ καιροῦ γὰρ πειρατικοὶ φυγάδες ἡμέτεροι προσχωρήσαντες τοῖς κατὰ Πάτραν Λατίνοις, ἐπεὶ ὁ στόλος παρήρχετο τὰ ἡμέτερα, θάρρος οἱ φυγάδες λαβόντες, μετὰ τῶν πειρατικῶν λεμβαδίῳ τῇ Ναυπάκτῳ προσώκειλαν καὶ πῦρ ἀνῆψαν κατὰ πάσης τῆς πόλεως. Καλυβῖται δὲ οἱ ἐμοὶ πολῖται, καὶ χόρτος τούτοις αἱ κέραμοι, ὕλη ξηρὰ μὲν τῷ χρόνῳ, εὐπρηστος δε πυρὶ πλησιάζουσα· καὶ ἐταλαιπωρήσαμεν καὶ κατεκαύθημεν ἕως τέλους. Οὐχ ὑπελείφθη ἄκαυστον δένδρον, οἱ μεταξογεννήτορες σκώληκες αὐταῖς καλύβαις ἀπώλοντο, τὰ λήϊα καταπεπάτηνται καὶ μῆσι μᾶλλον ἢ δράγμασι γνωρίζεται τὸ θέρος ἡμῶν. Ὁ σύμπας λαὸς ἕως καὶ δεῦρο ἀνατρέχει ἐπὶ βουνούς, ἄνδρες ἐπελάθοντο τῶν γυναικῶν, γυναῖκες τέκνων, πόδες γυμνοπορεῖν ἀμαθεῖς ἐπὶ πετρῶν ὀξυβελῶν ἐπορεύοντο. Καὶ ἦν ἡ δῆθεν ἀπαγωγή ὀδυνηρὰ καὶ πολὺκλαυστος· καὶ ἦν ἰδεῖν τὴν τοῦ Κυρίου κατὰ τῆς Ἱερουσαλήμ προαγόρευσιν πληρουμένην καὶ εφ’ ἡμῖν. Οἱ γὰρ ἐν τῇ πόλει ἐπὶ τὰ ὄρη*

¹⁰⁸ Δελημάρης, *Ἀπαντα*, σ. 107 – 110. Πρβλ: Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 107 - 110

¹⁰⁹ Βέη – Σεφερλή, «Νικόλαος», σ. 284

¹¹⁰ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 93. Πρβλ: Βέη – Σεφερλή, «Νικόλαος», σ. 285

¹¹¹ Βέη – Σεφερλή, «Νικόλαος», σ. 284

ἐφεύγομεν καὶ ὁ ἐπὶ τῶν βουνῶν οὐ κατέβη ἄραι τὸ οἰκεῖον ἱμάτιον. Ταῖς δε ἐχούσαις ἐν γαστρὶ καὶ ταῖς θηλαζούσαις ἦν πολὺ τὸ οὐαί, οὗ κατ'αυτῶν τῶν τοῦ στόλου ἀναιρουμένων τὴν ἐκάστου ἀποσκευὴν, ἀλλὰ τῶν τοῦ κάστρου στρατιωτῶν καὶ τῶν ορεινοτέρων καὶ ἀγελαίων· οὗτοι γάρ, τὴν τοῦ στόλου διέλευσιν τῆς σγῶν ἀρπαγῆς ευράμενοι πρόφασιν, πᾶσαν περιουσίαν τῶν πολιτῶν εληίσαντο· καὶ νῦν ἡ μὲν πόλις κένανδρος, πόλις δε τοῖς χθὲς ἐν τῇ πόλει τὰ τῶν ὀρῶν ὑψικόρυμβα, λαχανηρὰ δε πᾶσα παράκλησις. Οὐδὲ εἰς ὄναρ ἡμῖν αἱ τῶν μελισσῶν ἀποθῆκαι κεκένωνται. Καὶ κὰν αἱ μέλισσαι τοὺς συλητάς τοῦ μέλιτος κατεκέντριζον, ἀλλ'οὔτοι, εἷς οὐδὲν ἡγούμενοι τὰ κεντρίσματα, αὐταῖς μελίτταις ἐξεφόρουν τὰς μελιτούτας. Τι χρὴ λέγειν τὰ πλείω καὶ τὰ δεινότερα; Σχολὴ γ' ἄν, καὶ ὁ πολὺδακρυς Ἰερεμίας, εἴ γε παρῆν, ἀξίως ἀπεθρήνησε τὰ ἡμέτερα. Ὅρᾳς, ὅπως σοὶ μὲν συντρέχει τὰ κάλλιστα, ἀδελφοῦ παρουσία, ἀπουσία τῶν ἐκ τοῦ στόλου κακῶν, ἡμεῖς δε, ὡς ἐφάμαρτοι, πολυτρόπων κακῶν ἐλάβομεν πεῖραν καὶ ἀληθῶς γινώσκει Κύριος τοὺς αὐτοῦ ἁμαρτωλοὶ δε κακύνονται, καὶ οὕτως, ὡς ἐπὶ τὸ ἄλγος τῶν τραυμάτων μου προστεθῆναι μοι· χάλαζα γὰρ χειροπληθῆς καὶ ῥαγδαία κατερράγη ἐν τοῖς Γοβλάστου, καὶ καρποφόρον μὲν ἅπαν ἀπεφύλλισε δένδρον, καρποὺς συνέτριψε, κεράμους συνέθλασε, πάντα κόσμον ἀμπέλων καὶ φυτῶν περιέκειρεν. Οἴμοι, ὅτι πεπλουτήκαμεν ἐν κακοῖς, καὶ μία μοι παρηγορία τῶν ὀδυνῶν, τὸ πρὸς τὸν ἐμὸν Νικόλαον στείλασθαι· ποία μοι γὰρ ἄλλη τῶν ὀδυνῶν υπολώφησις καὶ παρὰ τίνος ἐτέρου παράκλησιν δέξομαι, εἰ μὴ σὺ καὶ παρὰ σου κερασθῆσεται μοι τὰ ἀκεσώδυνα; Αἱ κέρασοι, αἷς ἐνετρύφων καὶ ὄψει καὶ γεύσει, καταπλήγη τὸν καρπὸν ἔχουσι· καὶ βλέπω ἐκ τῆς παιδεύσεως ταύτης, ὅποσιν αἱ ψυχικαὶ πληγαὶ προφέρουσι τὴν εἰδέχθειαν. Ἀρκεῖ καὶ ταύτα πρὸς παράστασιν τῶν ἡμετέρων κακῶν, λαβόμενος δε καιροῦ καὶ ἀνανήψας τοῦ πάθους, λογογραφήσω σοι τὰ δεινὰ μου. Τὸ δε παρόν, ὃν κατεδούμαι θυμὸν μόνον, εὐχὰς δαψίλευέ μοι πρὸς τὸ δύνασθαι φέρειν πάντα τὰ ἐπερχόμενα.¹¹²

Ἡ δεύτερη ἐπιστολὴ τοῦ Αποκαύκου στον Νικόλαο ἀναφέρεται στὴν ἀνακαίνιση τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ναυπάκτου καὶ τὴν ἀγιογράφηση που χρειάζονται οἱ νάρθηκες καὶ τὰ πτερύγια τοῦ ναοῦ. Προκρίνει ὡς καταλληλότερο ἀγιογράφο κάποιον Νικόλαο ἀπὸ τὸν Εὐρύπο Εὐβοίας.: «Πανιερώτατε Βονδίτζης καὶ ἐν Κυρίῳ συνάδελφε· ἐλπίς μοι ἔστιν εἰς Θεὸν ὑγιαίνειν τὴν σὴν ἀγιότητα καὶ μεμνησθαι καὶ τῆς

¹¹² Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 110–112. Πρβλ: Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 189

ἡμῶν εὐτελείας καὶ ἀθλιότητος. Ζῶμεν καὶ αὐτοί, εὐθυμοῦντες μὲν οὐδέποτε, δυσθυμοῦντες δε καὶ ζωὴν ἐπίλυπον διανύοντες· τὰ γὰρ κατὰ Ναύπακτον λυπηρὰ καὶ τὰ ἀπὸ τῶν ἐφ' ἡμᾶς ἐπαχθῇ ὀδυνῶσι μου τὴν ζωὴν καὶ τὸ εὐθυμον ὑποτέμνουσι. Τέως καὶ οὕτως ἐχόντων ἡμῶν, ἢ θεόθεν ἢ οἴκοθεν ἐπέπεσε μοι μέγα μερίμνημα · ἡ τῆς ἐκκλησίας δηλονότι καὶ τῶν υπ'αυτὴν ἀναποίησις· καὶ πονοῦμεθα περὶ ταύτα καὶ καινοτομοῦμεθα περὶ ταύτα καὶ δεόμεθα τῶν εὐχῶν σου εἰς τὸ πληρῶσαι πάντα, καὶ οὕτω τῶν ἐν μέσῳ ἀπαλλαγῆναι. Ὁ καὶ νῦν ἐποίησα ἄν, εἰ μὴ ὄνειδος ἔμελλον ἀφήναι τοῖς μεθ' ἡμᾶς, ὡς πολυωρήσας ἐπισκοπικῶς ἐν Ναυπάκτῳ καὶ μὴ τῶν ἔσω ὡς καὶ τῶν ἐκτὸς ἐπιμελησάμενος. Ὅθεν, τοῖς μετ' ἐμέ ἐρχομένοις μὴ φθονῶν, πᾶσι χεῖρα ἐπιμελείας ἐπέβαλον θεοῦ δε ἐστὶ καὶ τῆς ὑπεράγνου τούτου μητρὸς τελειῶσαι τὰ πάντα· εἰ γὰρ παντὶ προαιρουμένῳ τὸ ἀγαθὸν συνεργεῖ ὁ θεός, θαρρῶ, ὡς καὶ ἡμῖν ἄρωγός ἔσται ἀσχολουμένοις περὶ τὴν τοῦ ναοῦ αὐτοῦ περιποίησιν. Εἰ δε καὶ τὸν ἐξ Εὐρίπου ἱστοριογράφον Νικόλαον ἴσχυσα ἐνταῦθα καταγαγεῖν, αὐτίκα ἔθυσα ἄν τῷ θεῷ θυσίαν αἰνέσεως · δέονται γὰρ ἱστορίας τὰ πτερύγια τοῦ ναοῦ καὶ οἱ νάρθηκες. Σὺ δε διατρίβας, ὡς ἀκούω; Εἰ μὲν ἀρεταίνεις καὶ ρίγα καὶ πείνα καὶ δίψα, ἵνα τὸν βίον σου κοσμήσεις ἐξ ἀρετῆς. Εἰ 'δ' ἐκ τοῦ μὴ ἔχειν οὐκ ἦν ἀρνιακὴ γοῦνα καὶ λινοῦν ἔνδυμα, ὥστε μὴ τὸν ἐμὸν ριγὰν Νικόλαον; Ἐμὲ δε πότε ἐνδύσης, ἐὰν σὺ γυμνητεύης; Ζήθι δε ὁμῶς καὶ ἐνδύση καὶ ζήση καὶ περισσὸν ἔξεις. Χαρίζου μοι τὴν ἐκ προσευχῶν περιποίησιν.¹¹³

Στην τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Νικόλαο ὁ Απόκαυκος παρουσιάζει ἀρχικὰ τὸν νεαρό που ἐστεῖλε στη Βόνιτσα γιὰ νὰ διδαχθεῖ «ψήφους» καὶ καλλιγραφία. Μάλιστα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ φαίνεται πὼς δὲν ὑπάρχει συγγενικός ἐξ αἵματος δεσμός με τὸν νέο, ἀλλὰ μὴν ἰδιαίτερη μορφή υἱοθεσίας. Κάποια γυναῖκα ἐγκυὸς συμφώνησε με τὸν Απόκαυκο νὰ τοῦ παραδώσει τὸ παιδί τῆς ἀμέσῃ ὅταν γεννηθεῖ, μετὰ τὴν προϋπόθεσιν νὰ ἦταν ἀγόρι. Ἀν εἶχε γεννηθεῖ κορίτσι θὰ ἔμενε στὴ βιολογικὴ τοῦ μητέρας. Πολλές εἶναι οἱ πληροφορίες πὺ πηγάζουν γιὰ τὴ Βόνιτσα καὶ τὴν ἐπισκοπὴ τῆς καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ, καθὼς ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου παραγγέλλει στὸν Νικόλαο νὰ διδάξει τὸ νέο ἀριθμητικὴ, καλλιγραφία, ἀνάγνωσις καὶ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Ἀναφέρεται σὲ μία καὶ μόνη ἐκπαιδευτικὴ μέθοδος πὺ πρέπει νὰ

¹¹³ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 190. Δελημάρης, *Ἄπαντα*, σ. 112–113

χρησιμοποιεί, την παιδευτική ράβδο:¹¹⁴ «Ὁ πεμφθεὶς μειρακίσκος εἰς ἀνάληψιν ψήφων, εἰς καλλιγραφίαν χειρός, οὐ διετῆς, οὐ τριετῆς προσελήφθη μοι, οὐδὲ προάγων τούτους εἰς ἡλικίαν, ἀλλ' ἔτι κυοφορούμενος, συνθεμένου μου τῇ μητρί, ὡς εἰ μὲν ἄρρεν τέξει, ἐμὸν ἔσται, εἰ δὲ θήῃ γεννήσει, ταύτης ἔσται καὶ τέτοκεν ἄρρεν, τοῦτον δὴ τὸν ὀρώμενον καὶ ἐκ νηδύος ἐμὸν τὸ παιδίον καὶ βαπτισθὲν τοῦ μού μετέσχεον ὀνόματος, ἵν' ἐντεῦθεν ἐμοὶ τε τῷ προσλαβομένῳ ὁμωνυμία καὶ τὴν εἰς αὐτὸν ἡμετέραν ἔξει πλείονα. Καὶ τὸ μὲν κύριον ὄνομα τοῦ παιδός, Ἰωάννης τὸ δὲ ἐπίθετον, Κλέπτης. Οὐχ ὅτι κλέπτει, ἀλλ' ὅτι ἐξ ἐμπεριστροφῆς τῆς δεξιότητος καὶ τῆς περὶ τὰ πρακτέα γοργότητος, ἔτι δὲ ἐτυμολογίας καὶ καινοτέρων ὀνομάτων καὶ πρακτέων εὐρέσεως, τὴν κλῆσιν ταύτην ἐκτήσατο καὶ ἔστιν, ὡς ἡ πείρα γνωρίσει, ὅξυς μὲν ἀκούσαι, ὁξύτερος δ' ἀποκρίνασθαι, ταχύς τοὺς πόδας εἰς ἐπιταγμάτων εκπλήρωσιν. Εἴ δὲ καὶ τοῦτο πρὸς σὴν διάχυσιν οὐκ ὀκνητέον εἰπεῖν, ἔτι γραμματιζόμενος, παρετήρει τὰς ὀρνεις καὶ τοὺς φωλεοὺς υπεισήρχετο καὶ ὑψηρεῖτο τὰ ῥα καὶ μάλισθ' ὅτε ἡ Πέμπτη τῆς τεσσαρακοστῆς ἐβδομάς, ἣν αὐτὸς ἐκ χωρικῆς παραδόσεως κωφὴν ἐπώνομαζε τότε γὰρ προαπετίθει καὶ προέκυπτε τὰ ῥα, ἵν' ἐν τῷ Πάσχα μετὰ τῶν κατ' αὐτῶν παιδῶν ὠκρουστή ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνταῦθα ῥοδωνιῶν ῥόδα κνίζων λαθραίως, ἐξ ἡμῶν παίζοντας εἰς κλέπτου κλῆσιν ἐμπέπτωκε. Τὰ μὲν οὖν τῆς τούτου παρ' ἡμῶν προσλήψεως, τὰ τοῦ πεδικοῦ βίου ἐπιτηδεύματα, εἰς τοῦτο προухώρισε φρόνησιν δεῖχει τῆς ἡλικίας, ὡς ἡμῖν τεκμαίρεσθαι, πλείονα οξυδρομεῖ δ' ἐν τοῖς ἐπιτάγμασι καὶ σφάλλεται ἐν τισιν, ὡς οὐ μετὰ σκέψεως πράττων, καντευθὲν εἰκάζεται μοι κατὰ τὴν σοφίαν Ἀριστοτοτέλους θυμῷ ὡς γὰρ οὗτος ἀλόγως πράττε οὕτω καὶ τῶν οἰκετῶν οἱ ταχεῖς καὶ πρὶν ἀκούσαι ὀρμῶντες καὶ πρὸ τοῦ ἀκριβώσασθαι τρέχοντες καὶ τοὺς τοιούτους ἐκεῖνος, διὰ τὴν τῶν ἀκουσμάτων ἀτέλειαν, διὰ τῶν πρακτέων ἀνακριβὲς εἰκάζει θυμῷ. Ἀλλὰ τὰ μὲν τοῦ παιδός καὶ προτερήματα καὶ ἀποπτώματα ἐς τόδε σκοποῦ ἢ ἐκ τοῦ χρόνου πείρα ἡμῖν ἐγνώρισε. Τῆς δὲ τούτου προκοπῆς οὕτω μοι μέλει, ὡς τῆς κατὰ ψυχὴν σωτηρίας. Εἰ δ' ἐρωτᾷς, καὶ πῶς ὁ τόσης ἀξιούμενος τῆς προνοίας ἐς τόδε ἡλικίας ἐστὶν ἀπαιδευτος, ἀκούσεις, ὡς ἀγάπη παρυπεκράτει τοῦτον ἕως καὶ δεῦρο. Ὡς γὰρ μέλος ἐμὸν αὐτὸν λογιζόμενος, ὥκνουν ἀποκόψαι τοῦτον ἐμοῦ. Καὶ νῦν γενομένου τούτου στερροτέρως φρονήσεως καὶ βιάσαντος ἐς διδασκάλου ἐλθεῖν, τῆς βίας ἡττήθην. Ἄλλως τε, καὶ τινὸς ἄλλου τῶν ἀγαθῶν ἢ Ναύπακτος εὐπορεῖ, ὡς καὶ

¹¹⁴ Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Απόκαυκος*, σ.220 – 221. Πρβλ: Ντίνος, *Αχτίδες πολιτισμοῦ*, σ. 65-66

ψηφοδιδασκάλου μὴ ἀπορεῖν. Ἐγώ γε οὖν τὴν σὴν γινώσκων εὐλάβειαν, τὴν τοῦ ἡθους μετριότητα, τοῦ λόγου τὸ ἡσυχον, τὴν ἐς τὰς ψήφους ἀκρίθειαν, τὴν τῆς χειρὸς δεξιότητα περὶ γραμμάτων χαράγματα, ἐγχειρίζω σοι τὸ παιδίον, ἵνα πάντως τὴν τε κατὰ ψυχὴν ὀρθότητα καὶ τὴν περὶ τὴν παιδείουσιν ταύτην κτήσῃται μαθητείαν. Καὶ θαρρῶ δώσειν σε τούτῳ τῆς ἐπιμελείας τὸ πλεόν, δία τὸν θεόν, δι' ἡμᾶς, δία τὴν σὴν καλοκαγαθίαν, δία τὴν τοῦ παιδὸς ὀρφανίαν. Ἀξίω δε καὶ ἐν τοῖς ὀρθοῖς κατάρχειν τῶν κανόνων τοῖς ψάλλουσι, ἵνα καὶ περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐντριβῇ. Ἡ δε παιδευτικὴ ράβδος ἔστω σοι ἀνὰ χειρὸς καὶ συνεχῶς ἐπανατεινέσθω τῷ μειρακίῳ. Δεῖται γὰρ ἀνασειρασμοῦ τὸ παιδίον, ὥς μὴ ἐκφέρηται πρὸς τὰ μὴ καθήκοντα, ἔτι δε τῆς ἐκ λόγων στύψεως, ἐξ ἧς τὸ τοῦ ἡθους διαρρέον αὐτῷ συμπαγήσεται, καὶ μὴν καὶ βλέμματος βλοσυροῦ, ἐξ ὧν ἀπάντων πρὸς ευατό συναχθήσεται ἀπὸ τοῦ παιδικοῦ σκορπισμοῦ. Γίνου δε τῷ παιδίῳ καὶ νέος Ἥλει, οὗ διδάσκων ὥς ἐκεῖνος τοὺς υἱοὺς ἀπαλῶς καὶ τὸ πᾶν εἶπεῖν ὥς πατήρ, ἐξ οὗ ἐκεῖνοι μὲν αὐθιμερὸν ἀπεσφάγησαν, ὁ δε γε πατήρ, ὥς ἐκ τῆς βίβλου τῶν Βασιλειῶν ἀνεξελάμην, ἀπὸ τοῦ δίφρου κατενεχθεῖς, δία τὴν κιβωτόν, δία τοὺς υἱοὺς τέθνηκεν. Ἀλλὰ καλῶν αὐτὸν ἐξ ὀνόματος, ὥς ἐκεῖνος ἐν μεσονυκτίῳ τὸν Σαμουήλ, καὶ δευτέρου τούτῳ τὴν κλῆσιν, ὥς ἐκεῖνος τῷ Σαμουήλ. Καὶ συμψαλλέτω σοι. Καὶ ἐν τοῖς ὀρθοῖς συμμελετάτω τὰ εἰς τὸν Θεόν. Οὐδὲ γὰρ οἶδα σε παννύχιον εὐδοντα, ἀλλὰ κατακούοντα τοῦ Δαυΐδ καὶ ἐξεγειρόμενον μεσονύκτιον καὶ ἐξομολογούμενον τῷ Θεῷ ἐπὶ τὰ κρίματα, ὥς ἐκεῖνος τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ. Τοῦ δε παιδὸς ἐγὼ μελεδωνὸς τῶν εἰς διατροφὰς καὶ σκεπάσματα. Μόνην τὴν ἐπ' αὐτῷ ἐπιμέλειαν χαρίζου ἡμῖν. Καὶ ἐν τοῖς κατὰ βρῶσιν καὶ πόσιν ὑπηρετήσω σοι καὶ ἐν μηδενὶ τῶν κατ' οἶκον ἔστω ἀργόν, καὶ μηδὲ παραχωρεῖσθω ρεσβάζεσθαι, ὅποιον τούτου τὸ ἥθος ἡμεῖς κατελάβομεν. Καὶ ἀγάπησον τοῦτον καὶ παράδεξαι ἐκ τοῦ μαστιγοῦν. Τὰ μὲν οὖν ἐμὰ περὶ τοῦ παιδὸς ἐς τοσοῦτον καὶ παίγνια καὶ σπουδάσματα. Σὺ δε, ὥς εἰσοίσεις τούτῳ πάντα τὰ κάλιστα, καὶ θαρρῶ καὶ πεπληροφόρημαι. Χαρίζου μοι τὰ εἰς Θεὸν προσευχάς, ἐξ ὧν ἐμοὶ καὶ τὸ σωθῆναι περιγενήσεται.¹¹⁵

Στην τέταρτη ἐπιστολὴ τοῦ Αποκαύκου στὸν Νικόλαο, ὁ πρῶτος πληροφορεῖ τὸν δεῦτερο ὅτι ὕστερα ἀπὸ επικίνδυνον ταξίδι στὴ φουρτουνιασμένη θάλασσα, βγήκε τελικὰ στὸ λιμάνι τῆς Αβαρνίτσας. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὰ δυσάρεστα νέα που

¹¹⁵ Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 220 – 223

έμαθε σχετικά με την πορεία των σπουδών του προστατευομένου του νεαρού.¹¹⁶ Η αναφορά που γίνεται σε ναό της Θεοτόκου στο τέλος της επιστολής είναι πολύ πιθανό να είναι και ο επισκοπικός ναός της Βόνιτσας:¹¹⁷ «Πανιερώτατε Βονδίτζης καὶ ἐν Κυρίῳ συνάδελφε. Ἡμᾶς ὁ θεὸς διὰ τῶν πρεσβειῶν τοῦ μεγάλου πατρὸς Νικολάου καὶ τῶν σῶν προσευχῶν καὶ ἐν περᾶν καὶ ἀντιπέραν εἰς τὴν Ἄρταν κινδύνου ἐρρύσατο καὶ ἐσμέν μετὰ τῶν ζώντων, καὶ διδόμεν εἶδῃσιν τῇ ἀγισύνη σου, ἵνα, ἐὰν ἔχεις θέλημα ἰδεῖν ἡμᾶς, κοπιάσης εἰς τὴν Αβαρνίτζαν. Ἰδὼν δε εἰς τὴν ἐκπλοή τὴν πρὸς τὸν κυρ Θεοφύλακτον περὶ τοῦ παιδοπούλου σταλεῖσαν γραφὴν σου, ἄλλον διπλοῦν ἀπέθανον θάνατον. Καὶ ἅς μάθω κατὰ σπουδὴν περὶ τούτου. Ἡ Ἁγία σου εὐχὴ μεθ' ἡμῶν. Ἦλθον ἀν δε καὶ ἐγὼ εἰς προσκύνῃσιν τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ παιδοπούλου, εἰ μὴ κατάβροχος ἐγενόμην ἐν τῇ θαλλάσῃ καὶ κατάκοπος ἐκ τοῦ ὧδε κακεῖσε τὸ μονόξυλον μεταρρίπτεσθαι».¹¹⁸

Στην πέμπτη επιστολή του Αποκαύκου το Πάσχα του 1222 στον Νικόλαο, ο οποίος από ότι φαίνεται είχε και ιατρικές γνώσεις, παρακαλείται να μεταβεί το συντομότερο στη Ναύπακτο για να τον θεραπεύσει από το πρόβλημα δυσκοιλιότητας που τον βασάνιζε. Μάλιστα του προτείνει να εφαρμόσει τη μέθοδο του κλύσματος που συνιστούσε και ο Γαληνός:¹¹⁹ «Ἀσπάζομαι σε καὶ διὰ γράμματος τὸν συνήθη ταῖς χριστιανοῖς ἀσπασμὸν ἐν τῇ σωτηρίῳ ἡμέρα τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως. Ἄμα δε καὶ μετακαλοῦμαι σε, σύναμα τῷ πανευτυχεστάτῳ Δοῦκα καὶ κυρίῳ ἡμῶν. Καὶ τὴν αἰτίαν τῆς μετακλήσεως οἶδας εἰ δε μὴ εἶδας, ὑπομνησάτω σε ταύτην τὸ πολύνοσον τῶν ἡμετέρων καὶ σωμάτων καὶ ὁ χρόνος τοῦ ἔαρος. Πλὴν ὑποκαταβῆναι μέλλεις ὀλίγον τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος καὶ τὸν μὲν ἱερὸν μανδύαν πασσαλίσκῳ ἀπαιωρήσαι, αὐλὸν δε μεταχειρίσασθαι καὶ θύλακα τράγου πλήρη μέλιτος καὶ θερμοῦ. Ταύτην δε τὴν ἰατρειάν, ὡς οἶδας, ἐκ ζώου θαλαττίου ὁ σὸς παρέλαβε Γαληνός, ὃ πότε τὴν γαστέρα πληῖσαν βρωμάτων καὶ μὴ δυνάμενον ἀποκενῶσαι τὸ βάρος ἄλλης τὸ ρύγχος

¹¹⁶ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 221

¹¹⁷ Κατσαρός, «προβλήματα», σ. 1519

¹¹⁸ Δελημάρης, *Ἄπαντα*, σ. 224

¹¹⁹ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 224.

ἔπλησε καὶ λοξεύσαν κατὰ κοιλίαν τὸν τράχηλον τὸ ὑγρὸν ἐξέχεε τῇ γαστρὶ καὶ ἀπεφορτίσατο τὸ λυποῦν. Ἐπάνηκε γοῦν, ἡ γὰρ ἀνάγκη ἐπείγει»¹²⁰.

Στην ἑκτη ἐπιστολὴ του, ὁ Απόκαυκος ἀναφέρεται στα πολλὰ προβλήματα υγείας που ἀντιμετωπίζει (ποδάγρα), καθὼς ἐπίσης στὴν ἀχαριστία του ἐπισκόπου Ἄρτας στὸ πρόσωπό του που ζητά σύνοδο ἐναντίον του με τὴ συγκατάθεση τοῦ Δεσπότη τῆς Ηπείρου Θεοδώρου Κομνηνοῦ. Ἐπίσης, παρακαλεῖ τὸν Νικόλαο νὰ προστατεύσει κληρικὸ – ἱεροψάλτη τῆς μητροπόλός του, ὁ ὁποῖος θὰ μετέβαινε στὴ Βόνιτσα γιὰ νὰ διδάξει «παπαδικά». ¹²¹ Στὸ τέλος ἐκφράζει καὶ τὴν ἀπορία γιὰ τὸν Νικόλαο δὲν τοῦ εἶχε στείλει τὸ «σελοχαλινωμένο» ἄλογο τὸ ὁποῖο εἶχε δανειστεί: ¹²² «Πανιερώτατε Βονδίτζης καὶ ἐν Κυρίῳ συνάδελφε ἀπηλλαγμένον εἶναι σε εὐχομαι συναντημάτων ἀνιαρῶν καὶ τῶν βιοτικῶν περιστάσεων, ὅπερ, οἶμαι, ἀδύνατον ἐφάπαξ γὰρ ἀποφνημαμένου θεοῦ τὴν πάντων θλίψιν καὶ κάκωσιν, ἀνάγκη πάντας τοῖς θέλει τῶν λυπηρῶν περιπεῖρεσθαι καθὰ καὶ ἡμεῖς ἐκ τῶν ἔξω, ἐκ τῶν ἐντός, σκοποὶ ἐσμέν πρὸς οὓς οἱ πάντες τοξεύσει. Καὶ ἀπείρηκα, οἶδε θεός, καὶ τὴν ψυχὴν ἀπολέγομαι ζῶ δε ὅμως ἔτι, πόνους μὲν οὐκ ἔχων ποδαλγικούς, νάρκωσιν δε τῶν ποδῶν, ὑφ' ἧς οὐδὲ βαδίζειν δύναμαι. Καταμερίζομαι δε καὶ εἰς τὴν τοῦ ναοῦ τῆς μητροπόλεως περιποίησιν κατασαθρωθέντος ἐκ χρόνων καὶ ἐκ σεισμῶν καὶ ὁ θεὸς ὁ καὶ ἐν τούτῳ δοξαζόμενος δώῃ διὰ τῶν σῶν προσευχῶν ἀνακαινισθῆναι, οἷς ἐπεβάλομεν χεῖρα. Ἐπαύξει δε μοι τὰ λυπηρὰ καὶ ἄπερ ἀκούω λαλεῖν καὶ μελετᾶν κατ' ἐμοῦ τὸν θεοχειροτόνητον Ἄρτης καὶ δώῃ καὶ αὐτῷ ὁ θεὸς ἀντάξια τῆς αὐτοῦ προαιρέσεως. Ὁ δε παρῶν ἐμὸς κληρικὸς ἔρχεται πρὸς τὴν σὴν ἱερότητα, κατὰ τὴν σὴν, ὡς λέγει, ὑπόσχεσιν, διδάξων αὐτόθι παπαδικά. Ἐνι δε ἱεροψάλτης ἔντεχνος καὶ τὰς βίβλους τῆς ἱεροψαλτικῆς ἐκμελετήσας εἰς ἐπιστήμην. Εἰ γοῦν καὶ σὺ θελήσεις αὐτὸν παρακατασχεῖν, γενέσθω διὰ σε ἡ τοῦτο ἐν Βονδίτζῃ παραμονὴ εἰ δε μή, πρὸς τὸν πατέρα πάλιν ἐπανελθέτω. Ἐοίκατε δε μοι πάντες οἱ Εὐβοεῖς ἀποστερητικῆς ὑπάρχειν τῆς διαθέσεως. Διατὶ γὰρ ἕως τοῦ νῦν οὐκ ἐστάλη μοι τὸ ἄλογον μου σελλοχαλινωμένον, ὥσπερ ἐδόθει σοι; γογγυστικῆς γὰρ εἶναι τοὺς νησιώτας ψυχῆς ἐκὼν παρήμι. Ἐμαθες δε, ὅτι σύνοδον

¹²⁰ Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 229. Ἡ μέθοδος θεραπείας με κλύσμα φαίνεται νὰ εἶχε μεγάλη χρῆση καθόλη τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα. Ὡς αὐλὸς χρησιμοποιούνταν ἡ ὀπὴ ἐνός καλαμιοῦ συνδεδεμένο με ἓναν ἀσκό τράγου που περιείχε ζεστό νερό καὶ μέλι. Τὸ μέλι χρησίμευε προφανῶς γιὰ τὴν μαλακτικὴ τοῦ ιδιότητος καὶ τὴν ἐνδεχόμενη ἀντισηπτικὴ τοῦ δράση. Βλ. Ντίνος, *Αχτίδες πολιτισμοῦ*, σ. 86

¹²¹ Στὴ Βόνιτσα πιθανόν νὰ λειτουργοῦσε σχολὴ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς (παπαδικὴ τέχνη) που καλλιεργήθηκε συστηματικὰ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο. Βλ.: Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Απόκαυκος*, σ. 152

¹²² Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Απόκαυκος*, σ. 227

μελετᾷ κατ' ἑμοῦ καὶ κομνηνικὴν ἀκρόασιν ὁ θεοχειροτόνητος Ἄρτης, ὡς τοῦτο μεγα-
λαυχεῖ, ὁ λογιώτατος, ὁ εὐγενέστατος καὶ ταῦτα ἀκούων, τὴν μὲν ψυχὴν δάκνομαι,
πλατύνω δε καὶ τὸν γέλωτα, ὅτι τῆς βρώσεως μου, οὔσης ἔτι ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ
ἀδολεσχεῖ καὶ δείκνυσιν, ὁποῖας ἔστι ψυχῆς, ἀχαρίστου δηλονότι καὶ πονηράς. Καὶ
αὐτὸν μὲν ἡ δίκη δικαίως μετελεύσεται, σὺ δε μοι δαψίλευε προσευχὰς ὑπὲρ ἐξιλα-
σμοῦ τῶν πλημμελημάτων μου. Ἡ ἀγία σου εὐχὴ μεθ' ἡμῶν».¹²³

Στην ἑβδόμη ἐπιστολὴ του ο μητροπολίτης Ναυπάκτου (1225), φαίνεται να κατα-
γράφει το θαυμασμό του για τὴ γλῶσσα που χρησιμοποιεῖ ο Νικόλαος σε δική του
ἐπιστολὴ πρὸς αὐτόν. Ἀν ὁ ἐπίσκοπος Βονίτης διαπραγματευόταν δυσκολότερο
θέμα, ὁ ἀναγνώστης ἔπρεπε νὰ ἔχει μεγάλη γνώση τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας γιὰ νὰ κα-
τανοήσῃ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει πὼς ὁ ἀναγνώ-
στης ὀφείλε νὰ εἶναι ἐμπειρὸς «κολυμβητής» τοῦ λόγου. Γι' αὐτὸ προτιμᾷ πῖο σαφὴ
ἐκφραση καὶ πῖο βατὸ λεξιλόγιο. Ἐπίσης, πληροφορεῖ τὸν Νικόλαο ὅτι δεν προλαβαί-
νει νὰ του ράψῃ δερμάτινο ἐπανωφόρι καθὼς ἔπρεπε νὰ ἀναχωρήσῃ γιὰ τὴν Ἄρτα
ὁπὼς τοῦ ὅρισε ὁ Κομνηνός:¹²⁴ «....Πλάττε πρὸς γέροντα, πρὸς πολὺπειρον. Οὐ γράφω
δέ, ὅτι καὶ γλῶσσαν καὶ νοῦν καὶ διάνοια γῆρας τὸ λυπρὸν, συνεχεῖς ἀρρωστίαι,
χειρῶν ποδῶν ἄλγημα καὶ τὰ τοῦ βίου περιστατικὰ συσσωθρῶκασί μου, καὶ τοῖς στερ-
ροῖς ὑμῖν περὶ λόγους ὀκνηρὸς ἐπιστολογράφος ἐνεύθεν εἰμί. Ὅποῦ γε καὶ τὸ τῆς σῆς
λογιότητος ἐπιστολιμαῖον πτυγμάτιον ἀγῶνα παρέσχεν ἡμῖν εἰς τὴν ἐκ μέρους ἀνάλη-
ψιν. Καὶ ἀπευθαύμασά σου τὸ βαθύγνωμον καὶ τὸ περὶ τὴν λεκτικὴν σκοτεινόν, αὐτὸς
πρὸς τὸ σαφέστερον ἀποκλίνων καὶ τὸ ἐλληνικώτερον οἰκειούμενος, καὶ τις ἂν ἦς καὶ
τὴν φράσιν ὁποῖος γενναίας ὑπολαβόμενος ὑποθέσεως, ἢ πάντως βαθέος τὸ τοῦ λό-
γου κολυμβητοῦ δεόμενος εἰς ἐξήγησιν. Ἄλλ' ἀπόχρη ταῦτα λογίῳ ἀνδρί, ὡς μὴ πά-
θοιμεν τὸ τῆς χύτρας, πέτρα στεγανὴ προσαράσσοντες, ἢ τὸ τῆς παροιμίας, ὄντες
αὐτοὶ φαλακροὶ κατὰ κριοῦ κατὰ προσώπου νυστάζοντες. Τὸ δε σκύτινον περιβόλαιον
ἔστειλα ἂν σοι ἐκ τοῦ εὐθύ, εἰ καιρὸν εἶχον συρράψαι τὰ δέρματα. Εὐθύωρον
γὰρ καὶ τὸ σὸν ἐπὶ λήθος χειρόγραφον καὶ τὸ ἡμέτερον ἐσχεδιάσα, καὶ οὐδέ τὸν γραμ-
ματαγωγέα ὄψει παρέλαβον, ἀλλ' ἐξ ἡμερουσίου καὶ πρό τοῦ εἰς Ναύπακτον κατα-
ντήματος ἡ σοφὴ σου πρόσρησις διεπέμφθη μοι' Καὶ γενοῦ μοι καὶ ἔτι ὀλίγον

¹²³ Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 243-244

¹²⁴ Λαμπρόπουλος, Ἰωάννης Απόκαυκος, σ. 236

καρτερικῶς. Τὸ παρὸν δε κατὰ βασιλικὸν ὀρισμὸν, καὶ ταύτα τὸ μεταβατικὸν ἐκ πο-
δαλγίας ἀφαιρεθεῖς, δία φορεῖου φοράδην ἐπὶ τὴν Ἄρταν μετακομίζομαι. Καὶ ταύτα
μὲν ἐγράφησαν ὧδε. Τι δε πράττειν ἔδει ἐμοῦ μὲν ἀπερχομένου πρὸς Ἄρταν, σου δε
καταξιώσαντος αἰτήσαι ἀφ' ἡμῶν δερμάτινον περιβόλαιον, ἢ πάντως καὶ τῇ ὥρᾳ
δοῦναι καὶ σε αἰδεσθῆναι; Ὅθεν καὶ ἀπεκδυσάμενος ἄπερ ἐφόρουν αὐτός, αὐτένδυ-
τον πέπομφα σοι, πλατὺ μὲν, εὐρύχωρον δε, ποδῆρες δε, ὅποια ταύτα τοῖς ἐπισκόποις
ἐπιπρέπη. Καὶ οἶδα, ὅτι καὶ συστελεῖς αὐτὸ καὶ στενώσεις καὶ πρὸς τὸ σφικτῶδες με-
ταβαλεῖς, ἵνα μὴ τὸ περίζωμα σου πλατύνηται. Ἀλλὰ τὰ περί τοὺς ὤμους μόνᾳ καὶ
τοὺς μηρούς, τὰ μέσα δε καὶ περί τὴν ζώνην συστέλληται, ὡς τὰ τῶν ζώων ἔντιμα ἢ
φύσις ἐπλάσατο. Τοιοῦτος γὰρ ὁ ἐμὸς Νικόλαος καὶ πάλαι καὶ ὢν, οὐ διαρρέων, οὐ
πλατυνόμενος, στένωσιν δε στενούμενος τὴν ἐπαινετὴν καὶ τῇ σαρκὶ καὶ τοῖς περιβλή-
μασι καὶ πρὸς τὰς ἐκεῖθεν ἐλπίδας ευατόν εὐθετίζων δία τῆς ἐντεῦθεν ἀναστροφῆς.
Καὶ χαῖρε μοι, φίλῃ κεφαλῇ, λογία ψυχῇ Καὶ τοῦτο δὴ τὸ σόν, φίλε παρὰ πᾶσι πιστέ.¹²⁵

Ἡ τελευταία ἐπιστολὴ που σώζεται ἀπὸ τον Απόκαυκο πρὸς τον Νικόλαο ἔχει ὡς
παραλήπτες δύο ἐπισκόπους: «Τοῖς ἐπισκόποις Βονδίτζης καὶ Χειμάρης». Βέβαια δεν
αναγράφεται τὸ ὄνομα του Νικολάου, ἀλλὰ χρονολογεῖται τὸ 1225, ἔτος κατὰ τὸ ο-
ποῖο ὁ Νικόλαος ἦταν ἤδη ἐπίσκοπος Βονίτσης.¹²⁶ Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀνακοινώνει
στοὺς δύο ἐπισκόπους ὅτι ἀποφάσισε νὰ ἀπαλλάξει κληρικὸ τῆς δικαιοδοσίας τοὺς
ἀπὸ τὴν ποινὴ τῆς ἀργίας που ἐκεῖνοι ἐπέβαλλαν καθὼς ἐκρίνε τὴν ἀθωότητά του καὶ
τοὺς παρακαλεῖ νὰ εἰσακουστεῖ ἡ ἀπόφασί του. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὴν
ποδάγρα που τὸν βασανίζει καὶ ὅτι ἀδυνατεῖ ἐξαιτίας τῆς νὰ ταξιδέψει στὴ Βόνι-
τσα.¹²⁷ «Πανιερώτατοι καὶ ἐν Κυρίῳ συνάδελφοι, Βονδίτζης καὶ σὺ Χιμάρης καὶ πρω-
τοσύγκελλε, υγειαίνειν τὴν ὑμῶν ἀδελφότητα καὶ θαρρῶ καὶ ἐπεύχομαι. Ἐμοὶ δε καὶ
αὐθις ἢ χειρίστῃ τῶν ἀρρωστιῶν ἐπεισφῆσασα, ποδαλγία, τῇ κλίνῃ προσέρριψε καὶ
κεῖμαι τὰς ἐκ ταύτης ὑποφέρων ὀδύνας. Καὶ περικοπεῖς ἐντεῦθεν τοῦ γενέσθαι κατὰ
Βόνδιτζαν καὶ ἀνεθῆναι μικρὸν καὶ λυθῆναι πότε τοῦ κατὰ Ναύπακτον ἐγκλεισμοῦ. Εἰ
γὰρ καὶ ἐλευθερίαν ἔχομεν, ἀλλὰ φυλακὴ τὸ φρούριον ἔοικε. Τὴν δε πρᾶξιν ἡμῶν, ἣν
ὁ παρὼν ἐπιφέρεται ἱερεὺς, ἐπέλθετε καὶ ὑμεῖς, καὶ εἰ μὲν δικαίως ἀπολύει τὸν ἱερέα
τῆς τοῦ μὴ λειτουργεῖν ἐπιτημῆσεως, συνευδοκήσατε τῷ ἀκωλύτως τοῦτον

¹²⁵ Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 272-274

¹²⁶ Βέη – Σεφερλή, «Νικόλαος», σ. 286

¹²⁷ Λαμπρόπουλος, Ἰωάννης Απόκαυκος, σ. 237

ιερουργεῖν. Εἰ 'δ' ἄλλο τι δόξει ὑμῖν, γνωσθήτω μοι τὸ αἷτιον τῆς τοῦ ἱερέως ἐποχῆς. Ἐμοὶ δε δικεῖ, ὡς ἐὰν οὕτως ἔχῃσι τὰ κατὰ αὐτόν, ὡς μοι προεξηγήσατο, ἀνεύθυνον εἶναι τὸν ἄνθρωπον. Τὰ γὰρ τῶν ἐξουσιαζόντων πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτοὺς ὄντας, καὶ ταύτα ἐν ἡλικία τῇ ἀτελεῖ καὶ γινόμενα καὶ πραττόμενα, οὐδεμίαν ἐπιφέρουσι βλάβην τοῖς ὑπεξουσίοις. Καὶ τέως ἀποκρίνασθε πρὸς τὴν ἐνυπόγραφον πρᾶξιν, ὅτι ἐπίσκοπος ἐξετασάτω, εἰ οὕτως ἔσχε τὰ τῆς ὑποθέσεως τοῦ πρεσβυτέρου, ὡς ἐξηγήσατο. Καὶ πάντως μετὰ τὴν ἔρευναν, ευρεθέντως οὕτω τοῦ πράγματος, ἀναμφίλογος ἡ τοῦ ἱερέως ἔσται ἀπόλυσις. Αἱ ἅγιοι ὑμῶν εὐχαὶ μετὰ τῆς ἡμῶν ουθενότητος».¹²⁸

Μια ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ Αποκαύκου ποὺ ἔχει ἰδιαίτερο ενδιαφέρον, εἶναι καὶ αὐτὴ πρὸς τὸν Δημήτριο Ευγενιώτη, κατὰ σάρκα ἀδελφὸ τοῦ ἐπισκόπου Βονίτσης Νικολάου, ὁ ὁποῖος ἀσκούσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ «ψηφοδιδασκάλου» στὴ Βόνιτσα. Ἐτσι σὲ ἐπιστολὴ τοῦ σὲ αὐτόν ὁ Απόκαυκος (1222) τὸν παροτρύνει νὰ ἀναγνώσει τὶς ἐπιστολές ποὺ εἶχε ἀποστείλει στὸν ἀδελφὸ τοῦ ἐπίσκοπο Βονίτσης ποὺ ἀφορούσαν τὸν νεαρό ποὺ εἶχε στείλει γιὰ σπουδές. Ζητᾷ καὶ ἀπὸ τὸ Δημήτριο νὰ χρησιμοποιεῖ σωματικὲς ποινές γιὰ τὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ νέου: *«Ραβδίζων αὐτόν, μαστιγῶν, προπηλακίζων καὶ πᾶσαν ἐπάγων αὐτῷ ἐπιτίμησιν διὰ τό τοῦ ἡθους καὶ διακεχυμένον καὶ ἄπηκτον»*¹²⁹

Σὲ σημεῖωμα τοῦ Αποκαύκου «μηνὸς Ὀκτωβρίου ιε', Ἰνδικτιῶνος ι'» (1222), ἀναφέρεται περιστάτικὸ ποὺ συνέβη στὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ τῆς Βόνιτσας καὶ ἐνῶ συζητούσαν ὁ Απόκαυκος μετὰ τὸν Βονίτσης Νικόλαο. Χαρακτηριστικὰ μας ἀναφέρει ὅτι τοὺς πλησίασε ἕνας ἄνδρας τραυματισμένος καὶ τοὺς διηγήθηκε ὅτι ὁ «Αυριλιόνης», εἶχε βιάσει τὴν κόρη τοῦ Βλασία καὶ χτύπησε σὲ ἐνέδρα μαζί με ὁμοεθνεῖς τοῦ, τὸν ἴδιο καὶ τὸν γαμπρό τοῦ. Ὁ Απόκαυκος περιγράφει τὰ τραύματα καὶ ὁ Νικόλαος τὸν παρακινεῖ νὰ ἀναφέρει τὰ γεγονότα στὸν «πρωτοβεστιᾶριο» τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ.¹³⁰

Τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο καὶ ἐπὶ ἐπισκοπείας Νικολάου (1223), σώζεται ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Αποκαύκου «πρὸς τὸν κρατοῦντα (Κομνηνόν)», στὴν ὁποία τὸν παρακαλεῖ μετὰξύ ἄλλων νὰ μην τεθεῖ φορολογία στὸν νέο ναὸ τῆς Θεοτόκου ποὺ

¹²⁸ Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 275-276

¹²⁹ Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 223 - 224

¹³⁰ Λαμπρόπουλος, Ἰωάννης Απόκαυκος, σ. 271

χτιζόταν στη Βόνιτσα, για να δοθεί η δυνατότητα να χτιστεί με την πρέπουσα μεγαλοπρέπεια και όχι ως «άγελαῖος καὶ ἀγροῖκος», όπως αυτοὶ των Σλαβικῶν χωριῶν.¹³¹

Θ. Ιωάννης (1227 - ...) Ο Ιωάννης εκλέχθηκε ἐπίσκοπος Βονίτσης το 1227.¹³² Σε σχετικό σημείωμα του μητροπολίτη Ιωάννη Αποκαύκου αναφέρεται: «Κατά τὸν παρελθόντα Αὐγουστον τῆς Ἱεῖς Ἰνδικτιῶνος ὁ μητροπολίτης αὐτὸς ὁ Ἀχελῷου καὶ Ἄρτης, ὁ Ἰωαννίνων, ὁ Δρυινοπολεως, ὁ Βοθρωτοῦ, ὁ Δραγαμεστοῦ, συνήλθομεν ἐν τῷ ἐπισκοπεῖν Βονδίτζης ἐπὶ τῷ ψηφίσασθαι ἐπίσκοπον ἐν αὐτῷ τὸ τηνικαῦτα χηρεῦοντι».¹³³

Με ἐπιστολή του τον Νοέμβριο του 1227 ὁ Ιωάννης Απόκαυκος ἀπευθύνεται «προς τοὺς ἐπισκόπους Ἄετοῦ, Ἀχελῷου, Βοθρωτοῦ καὶ Ἀδραγαμέστου» καὶ τοὺς ζητᾷ νὰ χειροτονήσουν τοὺς ἐπισκόπους Βονίτσης καὶ Βελλάς τοὺς οποίους ὁμως δὲν κατονομάζει, ἀφοῦ ὁ ἴδιος λόγω ἀσθενείας δὲν θὰ μπορούσε νὰ το πράξει: «Ἅγιοι μου δεσπότες καὶ ἐν κυρίῳ ἀγαπητοὶ ἀδελφοὶ καὶ συλλειτουργοὶ Ἄετοῦ, Ἀχελῷου, Βοθρωτοῦ καὶ Ἀδραγαμέστου. Ἐμὲ ὁ Θεὸς διὰ τὰς ἀμέτρους μου ἀμαρτίας παιδεύει παιδεύσεις μεγάλας καὶ ἐπωδύνους. Καὶ τὰς μὲν ἄλλας οἶδα μόνος ἐγώ, ὁ ὑπομένων τὰς ἐξ αὐτῶν ἀλγηδόνας, καιρὸς δε, ἀφ' οὗ πάθος ἐνσκήψαν τοῖς δυσὶ γόνασί μου ἀποδαιρεῖ ταῦτα τοῦ λοιποῦ σώματος. Ἐντεῦθεν οὔτε ὕπνος παρ' ἐμοὶ οὔτε καθέδρα ἐπὶ γλουτῶν, οὔτε στροφὴ εἰς δεξιὰ, εἰς ἀριστερά, ἀλλὰ μόνον ὕπτια κατάκλῃσις καὶ πόνοι γονάτων τὴν ψυχὴν μου ἐξέλκοντες. Διὰ ταῦτα ἔσχον ἀδυνάτως ἐὼς δεῦρο τὰς χειροτονίας ποιῆσαι τῶν ὑποψηφίων Βονδίτζης τε καὶ Βελλάς, ἀλλ' οὐδέ εἰς ἔμπροσθεν ἔχω ἐλπίδα τοῦ πάθους τούτου ἀπαλλαγῆναι ἢ ἐπισκοπικόν τι διενεργῆσαι. Συνελθόντες οὖν ὑμεῖς ἐν ᾧ δοκιμάσετε τόπῳ, εἴτε δηλαδὴ ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ ἐπισκοπῇ Ἀχελῷου εἴτε ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἀνατολικὸν σεβασμία μονὴ τῆς ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Μυροδοτούσης, ποιήσατε τὰς χειροτονίας καὶ τοῦ Βονδίτζης καὶ τοῦ Βελλάς, καὶ πρῶτον μὲν ἀσπασάσθωσαν κατὰ τὴν ἐν τοὺς τοιοῦτοις συνήθειαν εἴτα καὶ χειροτονηθῇτωσαν. Καὶ τὸν ἐμὸν ἀναπληρωσάτω τόπον ὁ ἱερώτατος Ἄετοῦ ὡς καὶ τοῦ τόπου ἐπίσκοπος καὶ θρόνον λαχὼν ὑψηλότερον. Καὶ ὁ Θεὸς, ὁ πληρωτὴς καὶ δοτὴρ παντὸς ἀγαθοῦ, συμπράξοι ὑμῖν ἐπὶ ταῖς τοιαύταις χειροτονίαις καὶ τὴν κραταιὰν

¹³¹ Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 245 – 247

Λαμπρόπουλος, Ιωάννης Απόκαυκος, σ. 228

Πρβλ: Κατσαρός, «Προβλήματα», σ. 1518

¹³² Λαμπρόπουλος, Ιωάννης Απόκαυκος, σ. 134. Βέη – Σεφερλή, «Νικόλαος», σ. 286

¹³³ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, «Συνοδικὰ», σ. 26. Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 404

αὐτοῦ χεῖρα ἐκτείνας ἐξ οὐρανοῦ ἄψαιτο τῶν κεφαλῶν τῶν χειροτονυθῆναι μελλόντων καὶ ἀγιάσει αὐτούς, τῷ πνεύματι αὐτοῦ τῷ ἀγίῳ, καὶ τὰς ἀμφοτέρων χειροτονίας εἰς ἀγιασμός τῶν ψυχῶν αὐτῶν καὶ τῶν σωμάτων γενέσθαι ποιήσοι εἰς ζωὴν τε μακρὰν καὶ εἰς ἐκπλήρωσιν παντὸς ἀγαθοῦ. Ἐγὼ δε οὐκέτι ἐλπίζω τὰ ὑμῶν ἀδελφικὰ θεάσασθαι πρόσωπα. Ἐκλείπω γὰρ ὅσον ὅσον τοῖς πόνοις καὶ ταῖς ἀρρωστίαις κατατακείς. Ἡ χάρις τοῦ θεοῦ μετὰ πάντων ὑμῶν καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν ἀμήν».¹³⁴

Ο ἐπίσκοπος Βονίτσης Ἰωάννης συμμετείχε στη σύνοδο της Βόνιτσας το 1229 που εἶχε ως θέμα της, τη διένεξη μεταξύ του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Αποκαύκου καὶ του επισκόπου Ἄρτης Ἰωάννη, σχετικά με τη δικαιοδοσία των μονῶν Ἁγίου Δημητρίου Κατσούρη καὶ Προδρόμου Ροδιάς καὶ υπογράφει μαζί με τους ἄλλους επισκόπους (Ἀετοῦ Νικόδημο, Βελλάς Μανουήλ, Δρυϊνουπόλεως Θωμά, Βουθρωτοῦ Δημήτριου), τον σχετικό ορισμό:¹³⁵

« Γερμανός, ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Πανιερώτατε Ἄρτης, ἐν Κυρίῳ συναδελφέ.

Πολλάκις ἐγένετό μοι δι' ὄχλου ἡ ἀγιοσύνη σου περὶ τῆς ἐν Ἄρτι μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κατσούρη, ὡς συστάσης ἐπὶ σταυροπηγίῳ ἐμῷ καὶ τῆς ἐτέρας μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, τῆς δοθείσης παρὰ τοῦ πανευγενεστάτου Κομνηνοῦ κυρίου Κωνσταντίνου ἐν τῇ ἀρχοντεία τοῦ Σμοκόβου, χωρίον Βαλτίτσης καὶ τοῖς λοιποῖς· καὶ ἐδόκουν μηδὲν προσπταίνειν τοῖς κανόσιν ἐκ τούτου· συνεῖς δὲ κατὰ τὸν ἐνδεχόμενον λόγον, ὅτι σοὶ ἀνήκουσιν, ὡς ἐπισκόπῳ ἐγχωρίῳ αἱ τοιαῦται μοναί, ἀπολύω ταύτας τῆς ἐμῆς χειρὸς ἀπ' ἐντεῦθεν καὶ ἔξεστί σοι ἐπιλαβέσθαι αὐτῶν ἀπ' ἄρτι καὶ τὰ ἐπισκοπικὰ δίκαια ἐν ταύταις διενεργεῖν καὶ διεξάγειν ταύτας καὶ διοικεῖν κατὰ τὴν κανονικὴν διατύπωσιν. Ὅθεν καὶ ἡ μὲν ἐμὴ ἀναφορὰ σχολάσαι ἀπ' ἐντεῦθεν ὀφείλει ἀπὸ τῶν τοιούτων μονῶν· διαγνωσθῆναι δὲ ταύταις ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τῆς σῆς ἱερότητος.

Μηνὶ Ἀπριλίῳ ἐπινεμήσει Β', ςψλζ'

+ Ὁ Βονίτσης Ἰωάννης. + Ὁ Βελλάς Μανουήλ. + Ὁ Βουθρωτοῦ Δημήτριος. + Ὁ Ἀετοῦ Νικόδημος. + Ὁ Δρυϊνουπόλεως Θωμάς».¹³⁶

¹³⁴ Δελημάρης, Ἀπαντα, σ. 309 - 310

¹³⁵ Ορλάνδος, «Ἅγιος Δημήτριος», σ. 58 . Βέης, «Λέων – Μανουήλ», σ. 140. Παλιούρας, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία, σ. 35

¹³⁶ Ράλλης – Ποτλῆς, Συνταγμα, σ. 107

Σε επιστολή του Αποκαύκου προς τον επίσκοπο Βονίτσης Ιωάννη η οποία χρονολογείται με επιφύλαξη το 1229, δίνονται οδηγίες για τη διενέργεια ελέγχου σχετικά με τη διοίκηση της μονής των Σφετών. Η μονή βρισκόταν εντός των ορίων της επισκοπής, αλλά ανήκε στη Μητρόπολη Ναυπάκτου: ¹³⁷ «Πανιερώτατε Βονδίτζης καὶ ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργέ. Ἡ Μονὴ τοῦ Σωτῆρος τῶν Σφετῶν, ἔστιν ὡς γινώσκεις, ὑπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτην μητρόπολιν, καὶ περὶ τούτου ἀμφιβολία μὴ ἔστω σοι.. Ἐγὼγε οὖν μὴ ἐπιχωριάζων ἐν Βονδίτζῃ, μηδὲ διὰ τὴν τοπικὴν ἀπόστασιν ἐπισκέπτεσθαι τὰ κατ' αὐτὴ δυνάμενος, γράφω ἀδελφικῶς τῇ ἀγιωσύνη σου κοπιάσαι εἰς τὴν μονὴν συνελθεῖν σοι ὀφείλοντος καὶ τοῦ ἐν ἀνθρώποις καλλίστου καὶ μεγαλοδοξοτάτου καστροφύλακος Βονδίτζης τοῦ Ὁψαρᾶ, καὶ κατασκέψασθαι μὲν τὴν κατάστασιν τῆς μονῆς καὶ τὴν τοῦ ναοῦ ἐπιμέλειαν καὶ φωταγωγία, εἴτα καὶ περὶ τῶν προσόδων τοῦ μοναστηρίου θέσθαι φροντίδα, ἐὰν ᾧσιν ἀρκοῦσαι τρισὶ καὶ τέσσαρσι μοναχοῖς (ὁ δε σήμερον ἐκεῖσε καλόγηρος οὐκ ἔχει μὲν μοναχοὺς, μόνος δε κατήμενος ἰδιοῦται τὰ οθενδήποτε εἰσοδήματα τῆς μονῆς) καὶ ἐὰν ἀπηγορευμένα πρόσωπα τοῖς κανόσιν ἐν τῷ μοναστηρίῳ διάγωσιν. Εἰ γοῦν ταῦτα τὰ δύο εὐρήσετε, τὴν ἰδίωσιν δηλαδή τῶν τῆς μονῆς ἐσόδων οἱ οἱονοῦν εἰς εὐατόν μόνο ποιοῦντα τὸν μοναχόν, καὶ τὰ τοῖς κανόσοι ἀπάδοντα πρόσωπα ἐν τῇ μονῇ, ὡς ἀκούω, ἀναστρεφόμενα, τὸν μὲν μοναχὸν ἐκεῖθεν μετακινήσατε καὶ πρὸς ἡμᾶς ἀποστείλατε, τὴν δε μονὴν καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν παράδοτε ἀπεντεῦθεν πρὸς τὸν τιμιώτατον ἐν μοναχεῖς καὶ ἡμέτερον δεσπότην καὶ ἀδελφὸν κυρ Διονύσιον τὸν Εἰρηνικόν, ποιήσαντες καὶ τὴν παράδοσιν ἔγγραφον, καὶ τὴν δῆλωσιν τῶν ὑπὸ τὴν μονὴν ἀπάντων. Ἡ ἀγία σου εὐχὴ χαρισθεῖ μοι.»¹³⁸

Στο σημείωμα του Αποκαύκου «μηνὶ Ἰουνίῳ κδ', Ἰνδικτιῶνος α'» του 1228, ἔτος κατὰ το οποίον ἐπίσκοπος Βονίτσης ἦταν ὁ Ιωάννης, ἀναφέρεται τὸ ἐξῆς περιστατικό που ἔλαβε χώρα ἐντὸς τῆς ἐπισκοπῆς του. Τρεῖς ἄνδρες ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Βόνιτσας ἐμφανίστηκαν στὸν Αποκαυκο καὶ ὁμολόγησαν τὸν φόνο που διέπραξαν.

¹³⁷ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Αποκαυκος*, σ. 134

Πρβλ: Sustal καὶ Koder, *Tabula Imperii*, σ. 263

¹³⁸ Δελημάρης, *Ἄπαντα*, σ. 316-317.

Ὁ Κοσμάς Λαμπρόπουλος σχολιάζοντας τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ἐπισημαίνει καὶ τὰ ἐξῆς: «Ὅπως φαίνεται στὴν ἐπιστολὴ, ὁ Ιωάννης ἀμφισβήτησε τὴν κατοχὴ τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος τῶν Σφετῶν ἀπὸ τὸν Αποκαυκο, ὕστερα ἀπὸ υποκίνηση πιθανόν τοῦ Ἐπισκόπου Ἀρτῆς Ιωάννου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ το 1222 ἐπεδίωκε ἐπίμονα σύγκληση συνόδου γιὰ καταδίκη τοῦ Αποκαύκου». Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Αποκαυκος*, σ. 134

Αφορμή στάθηκε το γεγονός πως ενώ ήταν φύλακες δασώδους έκτασης με βελανιδιές των οποίων οι καρποί προοριζόταν για τους βασιλικούς χοίρους, κάποιος βοσκός άφηνε τα πρόβατά του να τρώνε τα βελανίδια παρά τις υποδείξεις τους να μην το πράττουν. Προς τιμωρία του βοσκού που παρανομούσε του κατέσχεσαν ένα πρόβατο. Ο βοσκός όμως αποκρύπτοντας το ιστορικό, καταγγέλλει στον «πρωτοβεστιάριο» Αλυάτο την κλοπή του προβάτου και αυτός διατάσσει με τη σειρά του τον ξυλοδαρμό των φυλάκων, πριν καν τη διαπίστωση της αθωότητάς τους. Ο διορισμένος από το Δούκα με τον τίτλο «κατεπάνω», έστειλε απόσπασμα να τιμωρήσει τον βοσκό που συκοφάντησε άδικα τους φύλακες και να του κατάσχουν τα πρόβατα που ανήκαν στον Κόμη Γρηγόριο. Στη συμπλοκή οι φύλακες χτύπησαν και τελικά σκότωσαν τον κουνιάδο του κόμη. Οι τρεις φύλακες κρίθηκαν ένοχοι του φόνου και τους επιβλήθηκαν τα ανάλογα επιτίμια: αποχή από τη θεία κοινωνία, εκατό γονυκλισίες κάθε μέρα, αυστηρή νηστεία και αποχή από ζωική τροφή για τουλάχιστον μια τριετία.¹³⁹

ι. Χαρίτων (16^{ος} αιώνας) Σε κώδικα του Νικολάου Πολλάντζη (16^{ος} αιώνας) γίνεται μόνο ονομαστική αναφορά στον επίσκοπο Χαρίτωνα.¹⁴⁰

ια. Δαυίδ (1544) Ο επίσκοπος αυτός το έτος 1544 υπογράφει σε έγγραφο της Ιεράς συνάξεως του Αγίου Όρους *«δι' οὗ ἐκχωρεῖται ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Α' τῇ νεοσυστηθείσῃ Μονῇ τοῦ Σταυρονικήτα τμήμα δάσους ἐκ τοῦ Πρωτατινοῦ, ὑπεράνω Καρυῶν καὶ μυλῶν εἰς θέσιν Λειβαδογένει»*¹⁴¹

¹³⁹ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 282 - 284

¹⁴⁰ Για τον κώδικα του Νικολάου Πολλάντζη βλ.: Λάμπρου, «Κώδιξ», σ. 362

Πρβλ: Οικονόμου, *Η εν Άρτη*, σ. 44

¹⁴¹ Το σχετικό έγγραφο της Ιεράς συνάξεως του Αγίου Όρους στο περιοδικό: «Γρηγόριος Παλαμάς», σ. 229. Ενώ περί του Πατριάρχου Ιερεμίου βλ.: Πατρινέλης, «Ιερεμίας ο Α'», στ. 779. Επίσης σώζεται ανέκδοτο γράμμα του Πατριάρχη Ιερεμίου Α' το έτος 1530 προς τον επίσκοπο Βονδίτζης χωρίς να αναφέρεται το όνομα του Επισκόπου. Έτσι δεν γνωρίζουμε για ποιον επίσκοπο πρόκειται. Το μόνο σίγουρο είναι πως και το 1530 η Βόνιτσα είχε επίσκοπο. Το γράμμα αναφέρεται σε προτροπή του Πατριάρχη επί ποινή αφορισμού, προκειμένου να σταματήσουν οι κάτοικοι της Βόνιτσας να κλέβουν τα χέλια της Μονής Κορωνησίας.: «*Θεοφιλέστατε Ἐπίσκοπε Βονδίτζης καὶ ἐντιμότατοι κληρικοὶ καὶ οἱ καλλιστεύοντες ἐν αὐτῇ Χριστιανοί. Χάρις εἴη ὑμῖν ἅπασι καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ Παντοκράτορος. Γνωστόν ἔστω ὑμῖν, πως ὁ πρῶν Ἰωαννίνων κυρ Γεννάδιος μετὰ τῶν ἐν τῇ θείᾳ καὶ σεβασμίᾳ μονῇ τῆς Παναγίας μου τῆς ἐν τῇ Κορακονησίᾳ διακειμένων μοναχῶν, ἀνέφερον εἰς τὴν ἡμῶν μετριότητα, ὅτι αὐτόθι ἔχοντες χελοκοφινοβίβαρα ἔκπαλαι ἐξ' ὧν ἔχωσι μικρὰν ἀπόλαυσιν, τινὲς ἐκ τῶν αὐτόθι τάχα χριστιανοὶ ἀντὶ συνδρομῆς καὶ βοηθείας ὡς ὤφειλον ποιεῖν εἰς τὸ Μοναστήριον, δια ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν, ἐπαπειλῶνται καὶ λέγωσι δοῦναι δι' αὐτὰ τέλος αὐθεντικόν. Καὶ ἀποσπᾶσαι καὶ ἐκβαλεῖν αὐτὰ ἀπὸ τῆς Ἱεράς αὐτῶν μονῆς, δία τοῦτον γράφομεν καὶ ἀποφαινόμεθα πρὸς αὐτούς, ἵνα κἀν ὅποιοι εἰσὶν ἱερωμένοι ἢ λαϊκοὶ ἀπέχωσι ἀπὸ τῶν αὐτῶν βιβαρίων τῆς μονῆς καὶ μεταβληθῶσι ἀπὸ τῆς τοιαύτης πονηρᾶς καὶ κακίστης βουλῆς καὶ μηδ' ὅλως φαίνωνται ἐνάντιον τοῦ Μοναστηρίου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ μοναχῶν, ἀλλὰ μᾶλλον συντρέχωσι καὶ βοηθῶσι καὶ υπερασπίζονται αὐτό. Εἰ δὲ καὶ ἔτι φανῶσιν*

ιβ. Γαβριήλ (1563) Σε κώδικα τον οποίο αναφέρει ο Κωνσταντίνος Σάθας στη βιογραφία του Ιερεμία Β΄ του Τρανού, γίνεται ονομαστική αναφορά στον επίσκοπο Γαβριήλ το έτος 1563.¹⁴²

ιγ. Νεόφυτος (1614) Σε πατριαρχικό και συνοδικό γράμμα του πατριάρχη Τιμοθέου Β΄ (1612-1621) τον Μάιο του 1616, γίνεται άρση της καθαιρέσεως του επισκόπου Βονίτσης Νεοφύτου ο οποίος είχε καθαιρεθεί προ δύο ετών.:

«Άρση τῆς καθαιρέσεως ἐπισκόπου Βονδίτζης. Πατριαρχικὸν καὶ Συνοδικὸν γράμμα.

Μάιος, ἰνδ. ιδ΄ ΤΙΜΟΘΕΟΣ Β, ζρκδ΄ (1616)

Τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης
Αἴρεται ἡ καθάριση τοῦ ἐπισκόπου Βονδίτζης Νεοφύτου, ὁ ὁποῖος εἶχε καθαιρεθῆ
πρὸ δύο ἐτῶν ἐπειδὴ δὲν κατέβαλε τὰ πατριαρχικὰ δικαιώματα στὸν Μητροπολίτη
Ἄρτης καὶ Ναυπάκτου. Αποφασίζεται ὅτι πρέπει νᾶ καταβληθοῦν ἀπὸ τὸν νέο ἐπί-
σκοπο Ναθαναήλ 60.000 ἄσπρα στὸν Νεόφυτο, ἄλλως ὁ τελευταῖος θὰ λαβεῖ ἐκ νέου
τὴν ἐπισκοπὴ τοῦ, ἐνῶ ὁ Ναθαναήλ θὰ μετατεθεῖ στὴν ἐπισκοπὴ Ἀχελώου. Ἡ Σύνοδος
ὁδηγεῖται στὴν ἀποφάση αὕτη ἐκτιμῶντας ὅτι ὁ Νεόφυτος ὑπέφερε ἐπὶ 15 μῆνες πολ-
*λαῖς ταλαιπωρίαις καὶ μάλιστα ἐν καιρῷ τοῦ μεγάλου θανατικοῦ».*¹⁴³

ιδ. Ναθαναήλ (1616) Στο προηγούμενο Πατριαρχικό και Συνοδικό γράμμα αναφέρεται ως νέος επίσκοπος Βονδίτζης μετά τον Νεόφυτο ο Ναθαναήλ.¹⁴⁴

ιε. Ακάκιος (1637) Σε υπόμνημα του Ιουλίου του 1637 αναφέρεται η εκλογή του επισκόπου Βονδίτζης Ακακίου ως μητροπολίτη Ναυπάκτου και Ἄρτης, ύστερα από την παραίτηση του μητροπολίτη Λαυρεντίου ο οποίος και τον υπέδειξε ως διάδοχό του.¹⁴⁵ Ο Ακάκιος χρημάτισε μητροπολίτης Ναυπάκτου και Ἄρτης έως τα τέλη του έτους 1640 που τον διαδέχεται ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς.¹⁴⁶

ενάντιοι αὐτοῦ καὶ φανερώς ἢ κρυφίως κινηθῶσι καὶ θελήσωσι θλάβην προξενήσαι αὐτὸ καὶ δοῦναι
τέλος εἶς τὸ ἀποσπάσαι τὰ βιβάρια ἐξ αὐτοῦ, ἔχει αὐτοὺς ἀφωρισμένους ἢ μετριότης ἡμῶν καὶ
κατηραμένους καὶ ἀσυγχωρήτους καὶ μετὰ τὸν αὐτῶν θάνατον ἀσυγχωρήτους καὶ ἀδιαλύτους .
Οὕτως ἐν ἀγίῳ παρακελεύόμεθα πνεύματι . Τούτου οὖν ἕνεκα ἐγράφη πρὸς ὑμᾶς καὶ ἡ παροῦσα
γραφὴ τῆς ἡμῶν μετριότητος.

Μηνὶ Ἰουλίῳ Ἰνδικτιῶνος Γ΄

Το ανωτέρω ἐκδιδόμενον γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἰερεμίου τοῦ Α΄, σωζόμενον ἐν πρωτοτύπῳ ἔχει γρα-
φεί ἐπὶ χάρτου διαστάσεων 0,30 x 0,31 τοῦ μέτρου καὶ ἀπόκειται ἐν τοῖς Γενικοῖς Ἀρχείοις τοῦ Κράτους
(αριθμὸς γενικοῦ ευρετηρίου 253)» βλ.: «Επετηρίς», σ. 192

¹⁴² Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα*, σ. 136. Πρβλ: Αθηναγόρας, «*Η Εκκλησία*» σ. 234

¹⁴³ Αποστολόπουλος – Μιχαηλάρης, *Η Νομική*, σ. 368

¹⁴⁴ Αποστολόπουλος – Μιχαηλάρης, *Η Νομική*, σ. 368

¹⁴⁵ Αποστολόπουλος – Μιχαηλάρης, *Η Νομική*, σ. 416

¹⁴⁶ Σιάσος, *Οι ἐπίσκοποι*, σ. 27

ιστ. Ιερόθεος (πριν το 1817) Ο Ιερόθεος (Αριστάρχου) καταγόταν από τη Ζαγορά του Πηλίου.¹⁴⁷ Από πατριαρχικό γράμμα που εκδόθηκε τον Φεβρουάριο του 1820,¹⁴⁸ προκύπτει ότι ο τέως επίσκοπος Βονδίτζης Ιερόθεος διαδέχθηκε τον παραιτηθέντα μητροπολίτη Παροναξίας Ιερόθεο Κλινοβίτη.¹⁴⁹ Από το γεγονός ότι ο Ιερόθεος αυτός αποκαλείται στο επίσημο Πατριαρχικό έγγραφο «τέως επίσκοπος Βονδίτζης», καθώς επίσης και εκ του γεγονότος ότι τον Μάιο του 1817 χειροτονήθηκε «ψιλῶ τῷ ὀνόματι» επίσκοπος Βονδίτζης ο Δανιήλ, συμπεραίνουμε ότι ο Ιερόθεος ή είχε παραιτηθεί από την επισκοπή Βονδίτζης ή είχε απομακρυνθεί για λόγους που δεν μας είναι γνωστοί πριν πάντως το 1817.¹⁵⁰

Ο Ιερόθεος και ως επίσκοπος Βονδίτζης και κυρίως ως μητροπολίτης Παροναξίας αργότερα, υπήρξε μεγάλος αγωνιστής στις προσπάθειες απελευθέρωσης του γένους. Ο αγωνιστής του 1821 και υπασπιστής του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, Φώτιος Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος,¹⁵¹ σε σύντομη έκθεσή του αναφέρει για τον Ιερόθεο: *«Ὁ Ἀρχιερεὺς οὗτος τί δὲν ἔκαμεν; Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπαναστάσεως ἐνεψύχωνε τοὺς Ἕλληνας. Ἐφόρεσε στρατιωτικὴν στολὴν ἐπίτηδες κατασκευασθεῖσαν καὶ τὴν εἶχεν εἰς τὰς μάχας, εἶχε δὲ καὶ στρατιώτας ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν του, καὶ μετὰ τῶν ἄλλων ἐπολιόρκει τὰς Ἀθήνας ὅπου ἔκαμε πολλὰς παληκαριαῖς πρὸς παραδειγματισμὸν τῶν στρατιωτῶν. Ἐξώδευε δὲ καὶ ἐξ ιδίων του διὰ τὰ πολεμοφόδια καὶ τὰς τροφάς. Μετὰ ταῦτα ἦλθεν καὶ εἰς τὴν Πελλοπόννησον φορῶν τὴν στρατιωτικὴν τοῦ στολὴν ἐν καιρῷ πολέμου. Ἐγένετο πληρεξούσιος εἰς τὴν συνέλευσιν τῆς Πιάδος καὶ εἰς τὴν τοῦ Ἄστρους, καὶ ὕστερα ἀνέβη εἰς τὴν Τριπολιτσάν. Ὑπῆρξε δὲ φίλος στενός τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρωνη, ἔχων καὶ ἀλληλογραφίαν με αὐτόν. Ἡ δραστηριότης καὶ ἡ φιλοπατρία τοῦ Ἱεράρχου τούτου δὲν ἔχουν σύγκρισιν».*¹⁵² Ενώ και ο Πατριάρχης του Γένους Γρηγόριος ο Ε΄ τον χαρακτήριζε: *« Πρᾶον, σώφρονα, ἱεροπρεπῆ, κόσμιον, καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς παιδείας καὶ τῆς θύραθεν ἀποχρώντως μεμυημένον».* Μυημένος στη φιλική εταιρεία ξεσηκώνει τους Ναξίους και υψώνει το λάβαρο της επανάστασης στο

¹⁴⁷ Ατσαβέ, «Μέλη της φιλεκπαιδευτικής», στο: <https://history.arsakeio.gr/index.php/f-e-kai-1821/115-meli-tis-filekpaideftikis-etairias-pou-agonistikan-gia-ti-lefteria-tis-elladas>

¹⁴⁸ Παπαδόπουλος, *Τα κατά τον αοίδιμον*, σ. 100-104

¹⁴⁹ Βέης, «Επιστολαί Κ. Κούμα», σ. 22

¹⁵⁰ Ζερλέντης, «Επιστολή», σ. 37

¹⁵¹ Περί Φωτάκου (Φωτίου Χρυσανθόπουλου), βλ: Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη στο : <https://argolikivivliothiki.gr/2009/03/16/fotios-chryssanthopoulos/>

¹⁵² Βέης, «Επιστολαί Κ. Κούμα», σ. 22

μητροπολιτικό ναό της Νάξου στις 6 Μαΐου 1821.¹⁵³ Στις 8 Σεπτεμβρίου 1824, ο επίσκοπος μετακλήθηκε από την Παροναξία στο Ναύπλιο, όπου έμεινε μέχρι τον Ιούλιο του 1825. Κατά τον Ιούλιο του 1833, ο Ιερόθεος συμμετείχε στη συνέλευση στο Ναύπλιο για την αυτοκεφαλία της Εκκλησίας της Ελλάδος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Με βασιλικό διάταγμα μετατέθηκε στην επισκοπή Λιμηράς (21 Νοεμβρίου / 3 Δεκεμβρίου 1833) και από εκεί στην επισκοπή Ακαρνανίας (1844), η οποία συμπεριέλαβε και την επισκοπή Καλλιδρόμης και μετονομάστηκε σε Ακαρνανίας και Αιτωλίας. Το τέλος του Ιεροθέου δεν ήταν αυτό που του άξιζε. Η Ιερά Σύνοδος τον έκρινε παραβάτη ορισμένων κανόνων και στις 24 Φεβρουαρίου του 1847 και τον καθαίρεσε από το αρχιερατικό του αξίωμα παράνομα και χωρίς δίκη. Έτσι, το 1851 κατέφυγε στη Ζάκυνθο στην οποία πέθανε και τάφηκε σύμφωνα με τη θέλησή του ως απλός μοναχός. Ας σημειωθεί ότι λίγο πριν το θάνατό του η Ιερά Σύνοδος είχε ακυρώσει την απόφαση της καθαίρεσης.¹⁵⁴

ιβ. Δανιήλ (1817-1854) Ο επίσκοπος Δανιήλ, κατά κόσμον Διονύσιος Αρακλειώτης, καταγόταν από το χωριό Κατοχή Ξηρομέρου και γεννήθηκε στη Λευκάδα όπου οι γονείς του είχαν μεταναστεύσει.¹⁵⁵ Ως χρόνος γεννήσεώς του αναφέρεται το 1770, ενώ φοίτησε στο σχολείο της μονής Φανερωμένης και στη συνέχεια στη γνωστή τότε σχολή του Καρπενησίου. Μόλις επέστρεψε στη Λευκάδα, έγινε μοναχός στη μονή της Φανερωμένης, διακονώντας και στο σχολείο που διατηρούσε η μονή στο χωριό Φρύνη.¹⁵⁶ Το 1789 πήγε στην Άρτα όπου επί 28 έτη υπηρέτησε πέντε μητροπολίτες (Μακάριο, Ιγνάτιο Α΄, Πορφύριο, Ιερόθεο Α΄, Γαβριήλ), είτε ως απλός υπηρέτης, είτε ως διάκονος, είτε ως αρχιδιάκονος. Το έτος 1805 ακολούθησε τον Ιγνάτιο Α΄ στην Κέρκυρα, μετά από καταδίωξη του Αλή Πασά, όπου πήρε μέρος σε σύναξη των εκεί οπλαρχηγών, εκπροσωπώντας το μητροπολίτη του. Κοντά στον Ιγνάτιο έμεινε πιθανότατα μέχρι τα τέλη του 1809. Το έτος αυτό οι Ρώσοι εγκατέλειψαν τα Επτάνησα, οπότε ο Δανιήλ επέστρεψε στη Λευκάδα και από εκεί στην σχολή της Πρέβεζας, από την οποία τον παρέλαβε ο Πορφύριος που είχε διαδεχθεί τον Ιγνάτιο στην Άρτα το 1805. Κοντά του παρέμεινε επί διετία και μόλις ο Πορφύριος μετατέθηκε στην

¹⁵³ Ατσαβέ, «Μέλη της φιλεκπαιδευτικής», στο <https://history.arsakeio.gr/index.php/f-e-kai-1821/115-meli-tis-filekpaideftikis-etairias-pou-agonistikan-gia-ti-lefteria-tis-elladas>

¹⁵⁴ Βέης, «Επιστολαί Κ. Κούμα», σ. 23-24. Πρβλ: Σφυρόερα, «Ιερόθεος», *ΘΗΕ*, 6, σ. 804

¹⁵⁵ Ζερλέντης, «Επιστολή», σ. 35

¹⁵⁶ Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας*, σ. 171

Ελασσόνα, μετατέθηκε στην Άρτα ο Ιωαννίνων Ιερόθεος, κοντά στον οποίο ο Δανιήλ παρέμεινε μέχρι του θανάτου του. Για άλλη μια διετία παρέμεινε κοντά στο διάδοχο του Ιεροθέου Γαβριήλ και κατόπιν περιπλανήθηκε στις Σέρρες και στην Ελασσόνα. Όταν ο Ελασσόνος Πορφύριος αναλαμβάνει ξανά μητροπολίτης Άρτης, το 1813, κατόπιν μετάκλησής του από τον Αλή Πασά, προσέλαβε ως αρχιδιάκονό του τον Δανιήλ.¹⁵⁷ Στις 6 Μαΐου 1817 χειροτονείται «Επίσκοπος Βονδίτζης»¹⁵⁸ από τους επισκόπους: Άρτης Πορφύριο, Ρωγών Ιωσήφ και τον πρώην Χιμάρας Ανατόλιο. Δαπάνησε μάλιστα κατά τη χειροτονία του 4040 γρόσια, από τα οποία τα 2000 έλαβαν οι Αρχιερείς. Κοντά στον Πορφύριο έμεινε μέχρι το 1820 με μηνιαίο μισθό. Όταν ο Πορφύριος εξορίστηκε στον Άθωνα, ο Δανιήλ παρέμεινε μέχρι τις 23 Μαΐου 1821 στον διάδοχο του Πορφυρίου Άνθιμο. Όταν όμως ο Άνθιμος συνελήφθη και φυλακίσθηκε, ο Δανιήλ διέφυγε στη Λευκάδα για να σωθεί από τους Τούρκους.¹⁵⁹

Ανάμεσα στα σωζόμενα έγγραφα και σημειώσεις του Δανιήλ που κράτησε ο ανιψιός του Αθανάσιος Αρακλειώτης στη Λευκάδα είναι και κάποιο δίπλωμα που εξέδωσε ο καπουδάν Πασάς στις 21 Απριλίου 1821:

«Άλῃ Μπέϊς ὑψηλῇ Καπετανία καὶ διοικητῇ τῶν θαλασσίων δυνάμεων τῆς Ἄσπρης θαλάσσης.

Ἐδόθη τὸ πάρον μου εἰς τὸν Ἐπίσκοπον Δανιήλ Βονίτζης, ὅτι ὡδὲ εἰς πρέβεζαις καὶ εἰς θόνιτζαν καὶ πέριξ, ἐνουθέτησεν τὸν ραγιάν εἰς τὴν εὐπειθειαν τοῦ ἀνακτός μᾶς καὶ μὲ ὅλους τοὺς ραγιάδες ἤλθεν πολὲς φορές εἰς ἡμᾶς φανερώνων τὸ ἐνθερμον σαδακάτι τοὺς καὶ προθυμίαις εἰς τὴν βασιλικὴν δούλευσιν, εἰς ἔνδειξιν τοῦ ἐδόθη τὸ πάρον ἐκ τοῦ ὑψηλοῦ ἐν Πρεβέζει στόλου.

[ντουράς] [ΤΣ] Υπογραφή Τουρκική»¹⁶⁰

Στις 29 Οκτωβρίου 1821 οι εν Πέτα οπλαρχηγοί στέλνουν επιστολή προς τον επίσκοπο Δανιήλ προκειμένου να τους συγκεντρώσει χρήματα για τον αγώνα τους.

¹⁵⁷ Ζερλέντης, «Επιστολή», σ. 35-36.

Πρβλ: Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 15

¹⁵⁸ Κώνστας, *Άπαντα*, τ. 3, σ. 31

¹⁵⁹ Ζερλέντης, «Επιστολή», σ. 36. Ο π. Γεράσιμος Ζαμπέλης, αναφέρει ως χρόνο διαφυγής στη Λευκάδα του επισκόπου Δανιήλ το έτος 1820, παραπέμποντας στο αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως. Μάλιστα μας πληροφορεί και για δύο χειροτονίες ιερομονάχων που προέβη: του Θεοφυλάκτου Ζαμπέλη την 1/4/1820 και του Παρθενίου Καράμπαλη την 2/4/1821. Βλ: Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας*, σ. 172

¹⁶⁰ Ζερλέντης, «Επιστολή», σ. 36. Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 15

Μάλιστα δεν διστάζουν να υπονοήσουν πως θα λάβουν «σκληρά» μέτρα εάν ο τρόπος συλλογής που προτείνουν στον επίσκοπο δεν ευδοκιμήσει:

«Τῷ εὐγενεστάτῳ ἀδελφῷ μᾶς ἐπισκόπῳ κυρίῳ Δανιήλ εὐτυχῶς ὅπου τύχοι. Εὐγενέστατε ἀδελφέ μᾶς Ἐπίσκοπε κύριε Βονδίτζης σοῦ φιλοῦμε τὰ μάτια.

Καὶ μέ τὸ ἀδελφικόν μᾶς σὲ εἰδοποιοῦμεν ὅτι ἐμάθομεν τοὺς κόπους καὶ ταχμάκια ὅποῦ ἔκαμες διὰ τὴν κοινὴν δούλευσιν. καὶ κοντὰ ὅποῦ σοῦ πρέπει κάθε ἔπαινος, καὶ ξεύρης ὅτι ἂν ὁ Θεὸς μᾶς δώσῃ σαλιαμέτι, πρέπει καὶ ἡ θεοφιλία σου νᾶ λάβῃ ἀπὸ ὁλοῦς μᾶς τὴν πρέπουσαν ἀνταμοιβὴν τῶν κόπων σου καὶ ἔτῃ νᾶ εἶσαι βέβαιος. Πρέπει ὅμως εὐθύς ὅποῦ λάβεις τὸ πάρον μᾶς νᾶ κινήσῃς καὶ νᾶ πηγαίνῃς μέ τὸ πάρον μᾶς ἀράδα εἰς ὅλόν τὸ κάρλαλι πέρα καὶ πέρα καὶ εἰς τοὺς πέντε ναχαγιέδες νᾶ γράψῃς τὴν δεκατιάν μέ παστρικόν τεφτέρι, καὶ λογαριασμὸν ἀπὸ χωριά, τζεφτιλήκια, μοναστήρια καὶ κάθε ἄλλο ὅποῦ εἶχε σποράν γεννημάτων, καὶ τὸ τεφτερι αὐτό νᾶ μᾶς δοθῇ ὅταν σου τὸ ζητήσωμεν, ἐπειδὴ καὶ ἀπ' αὐταῖς ταῖς δεκατιαῖς ἔχουν νᾶ τραφούν ὅλα τὰ ταμπούρια μᾶς, καὶ ἀσκέρια ἐν ὅσῳ ἔχομεν μέ τοὺς ἐχθροὺς μᾶς. καὶ ὅποιον μέρος σοῦ ἐναντιωθῇ, καὶ δὲν ὑπακούσῃ κατὰ τὴν θέλησίν σου νᾶ γράψῃ παστρικά τὴν δεκατιάν τοῦ, εὐθύς νᾶ μᾶς δώσῃς ἡμᾶς χαμπέρι, καὶ τότε κάμνομεν ἡμεῖς ἐκεῖνο ὅποῦ χρειάζεται. εὐθύς ὅμως νᾶ κινήσῃς καὶ νᾶ κάμῃς καθὼς σου γράφομεν, καὶ νᾶ δουλεύῃς με πίστιν καὶ τιμὴν εἰς αὐτόν τὸν μανδὴν ὡσάν ὅποῦ εἶναι ἡ μόνη ἐλπίς ὅλης τῆς κάθε δουλειᾶς μᾶς.

θεόθεν δέ ὑγίαινε

Πέτα 1821 Ὀκτωβρίου 29

αγο μου	ταχήρ αμ	ιλμάζ	νοτη μπο	γεωργάκη
χουρουνταρης	πάζης	μέτζης	τζαρης	δράκος
[ΤΣ]	[ΤΣ]	[ΤΣ]	[ΤΣ]	[ΤΣ]
γεωργάκης	ανδρέας			γώγος
νικολού	ίσκου			μπακόλας
[ΤΣ]	[ΤΣ]			[ΤΣ] » ¹⁶¹

Το ἔτος 1850 ὁ Δανιήλ εἶχε αποσυρθεῖ στη μονὴ Φανερωμένης με τὸν τίτλο τοῦ «Πρωτεύοντος» καὶ βοηθοῦσε στο ποιμαντικὸ ἔργο τῆς μητρόπολης Λευκάδος καὶ Ἀγίας Μαύρας, τὸν υπέργηρο πλέον μητροπολίτη Ευγένιο. Ὡς βοηθὸς τοῦ μητροπολίτη χειροτονεῖ τους: ιερομόναχο Χρύσανθο Τούμπα (22/6/1850), ιερέα Ἰωάννη

¹⁶¹ Ζερλέντης, «Επιστολή», σ. 34

Βαγενά (24/6/1850), ιερέα Ιωάννη Βρεττό (31/10/1850), ιερομόναχο Σεραφείμ Μάτζαρη (4/11/1850), ιερέα Κωνσταντίνο Κουνιάκη (21/11/1850), ιερέα Γεώργιο Ζαμπέλη (26/11/1850), ιερέα Ευστάθιο Σέρβο (17/12/1850), ιερομόναχο Ιωαννίκιο Μεσσήνη (12/3/1851), ιερέα Νικόλαο Κούρτη (14/3/1851), ιερέα Χρήστο Γεωργάκη (16/3/1851), ιερομόναχο Σωφρόνιο Κοντοπρία (21/3/1851), ιερέα Διονύσιο Σάντα (22/3/1851), ιερέα Γεράσιμο Σκληρό (24/3/1851), ιεροδιάκονο Ιωάννη Μάτζαρη (25/3/1851), ιερέα Κωνσταντίνο Χαλικιά (25/3/1851), ιερέα Δημήτριο Κολυβά (17/3/1851), ιερομόναχο Συνέσιο Αραβανή (27/3/1851).¹⁶² Για μικρό χρονικό διάστημα μετά το θάνατο του Ευγενίου διακονεί τη μητρόπολη Λευκάδος ως «τοποτηρητής».¹⁶³

Ο Δανιήλ φαίνεται πως έδινε πολλή μεγάλη σημασία στην παιδεία και τη μόρφωση του λαού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα απόδειξης αυτής του της πλευράς είναι η δραστηριότητα που ανέπτυξε προκειμένου να διασφαλίσει τη συνέχεια της λειτουργίας των σχολείων των χωριών Τσουκαλάδων και Φρυνίου όταν αυτά για άγνωστο λόγο έκλεισαν και τη στέγασή τους στη μονή της Φανερωμένης.¹⁶⁴

Στις 11 Απριλίου 1852, ο Δανιήλ είναι ένας εκ των οχτώ υποψηφίων για τον μητροπολιτικό θρόνο της Λευκάδος. Οι εκλέκτορες ιερείς ήταν 91 και ο Δανιήλ όπως φαίνεται στο πρακτικό της ψηφοφορίας, έλαβε 23 ναι και 68 όχι. Μητροπολίτης εκλέγεται ο Γρηγόριος Αραβανής και ενθρονίζεται στις 13 Απριλίου 1852.¹⁶⁵ Ο π. Γεράσιμος Ζαμπέλης μας γνωστοποιεί έγγραφο από το αρχείο της Μητρόπολης Λευκάδος του μητροπόλιτη Γρηγορίου αναφερόμενο στον επίσκοπο Βονίτσης Δανιήλ: *«Ἡμεῖς Γρηγόριος Μητροπολίτης Λευκάδος καὶ ὑπέρτιμος ἔξαρχος Παῦλος ὁ Μέγας τοῦ Κυρίου Απόστολος συστατικῶς ἀποδέχεται τοὺς ἱερωμένους ἐφοδιάζεσθαι βούλεται ἀπὸ τῶν αὐτοὺς κεχειροτονηκότων καὶ τὴν σύστασιν τῆς ἱερωσύνης αὐτῶν, τῷ τοιούτῳ τοίνυν καὶ ἡμεῖς παραγγέλλομαι ὑπεῖκοντες, τὸν παρόντα υἱὸν κατὰ πνεῦμα ἀγαπητὸν εὐλαβέστατον ἱερομόναχον Ἀνθιμον Βλάχον ἐκ τοῦ χωρίου Ἀλεξάνδρου, διὰ τοῦ παρόντος συνιστῶμεν τοῖς πᾶσιν, ὅς τῇ Χάριτι τοῦ Παναγίου καὶ Ζωοποιοῦ καὶ Τελεταρχικοῦ Πνεύματος κεχειροτονῆται παρὰ τοῦ ἐν μακαρία τῇ λήξει Ἐπισκόπου*

¹⁶² Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας*, σ. 165, 172. Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 17

¹⁶³ Ροντογιάννης, *Ιστορία*, σ. 815

¹⁶⁴ Ροντογιάννης, «Το χρονικό», σ. 8

¹⁶⁵ Όπως μας πληροφορεί ο π. Γεράσιμος Ζαμπέλης οι εκλογές έγιναν σύμφωνα με το «Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων». Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας*, σ. 177

Βονίτσης Δανιήλ, νομίμως καὶ κανονικῶς ὑποδιάκονος καὶ διάκονος, καὶ τέλος ἱερεὺς παρὰ τῆς ἡμῶν Ταπεινότητος τῇ κγ' Ὀκτωβρίου αὐτῶν ἐ.ε. ὃν καὶ συνιστῶμεν πᾶσι τοῖς εὐσεβέσιν, ὅτι τῷ τῆς ἱερωσύνης εὐλαβῶς πρὸς ἄφεσιν ἁμαρτίων καὶ σωτηρίαν τοῦ Ὀρθοδόξου συστήματος, ὅπου καὶ ἂν τύχη, εἰδήσει μέντοι καὶ προτροπὴ τοῦ κατὰ τόπον Προεδρεύοντος. Ὅθεν εἰς ἔνδειξιν ἐδόθη αὐτῷ τὸ πάρον ἡμέτερον γράμμα επικεκληρωμένον τῇ ἡμέτερα ὑπογραφῇ.

Ἐδόθη ἐκ τοῦ Ἱερογραφείου τῆς Μητροπόλεως Λευκάδος τῇ ιη' Αὐγούστου 1856

† Γρηγόριος ὁ Μητροπολίτης Λευκάδος καὶ Ὑπέρτιμος ἑξαρχος

ὁ ἱερογραμματεὺς Συμεὼν Κτενᾶς». ¹⁶⁶

Ὅπως μας πληροφορεῖ ο ὁμότιμος Καθηγητὴς Παλαιογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνῶν Φώτιος Δημητρακόπουλος, ο οποίος μελέτησε τα χειρόγραφα βιβλία που φυλάσσονται στη μονὴ Φανερωμένης Λευκάδος, σε ἓνα ἐξ αὐτῶν με τίτλο «Νομοκανονικόν» περιέχονται σημειώματα καὶ ἐνθυμήσεις του ἐπισκόπου Βονδίτζης Δανιήλ. Σε αὐτὰ γίνεται ἀντιληπτὴ καὶ ἡ ὑμνογραφικὴ δεινότης του ἐπισκόπου καθὼς φαίνεται νὰ ἔχει συντάξει ἀρκετὰ τροπάρια, κοντάκια, μεγαλυνάρια, ἰδιόμελα καὶ ἀπολυτίκια τῆς ἱεράς Εἰκόνος τῆς Παναγίας Φανερωμένης τα ὁποῖα καὶ υπογράφει. ¹⁶⁷ Πολύ χαρακτηριστικὸ ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ σημείωμα στο ἴδιο χειρόγραφο, που ἀναφέρεται στὴν «ἐλεεινὴ κατάστασις» στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει: «αὐτῇ (1828) εὕρισκόμενος εἰς τὴν μονὴν τῆς πεφανερομένης εὐλαβία φερόμενος εἰς τὴν πάντιμον ἁγίαν εἰκόνα τῆς θεοτόκου ἐσὴνθεσαν τὰ παρόντα ὅσον ἦτον τῆς δυνάμεός μου ἐν τῷ νῦν καιρῷ τῆς ἀθλίας δυσστηχίας μου καὶ ἐλαινῆς περιφρονήσεως καὶ καταστάσεός μου. ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος ὁ Βονδίτζης Δανιήλ». ¹⁶⁸

Ὁ ἐπίσκοπος Δανιήλ πέθανε στὴ Λευκάδα τὸ 1854 ¹⁶⁹ καὶ ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐγράψε ο Χρήστος Ευαγγελάτος στὴν ἐφημερίδα «Νεολόγος Πατρῶν»: «μετ' αὐτὸν ἐξέλιπεν ὁ τίτλος τοῦ Ἐπισκόπου τῆς ἡρωϊκῆς κατὰ τὴν ἐπανάστασιν Βονίτσης, καὶ ἱστορικῆς διὰ τὰ ὅσα ἐν τῇ διαδρομῇ τῶν χρόνων συνετελέσθησαν ἐν αὐτῇ». ¹⁷⁰

¹⁶⁶ Ζαμπέλης, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας*, σ. 172-173. Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 18

¹⁶⁷ Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 12-13 (παράρτημα τοῦ παρόντος, εἰκόνα 24)

¹⁶⁸ Ζερλέντης, «Ἐπιστολή», σ. 37. Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 14 (παράρτημα τοῦ παρόντος, εἰκόνα 23)

¹⁶⁹ Ζερλέντης, «Ἐπιστολή», σ. 36

¹⁷⁰ Ευαγγελάτος, «Ὁ Δεσπότης», σ. 2

Στο μουσείο της βιβλιοθήκης Λευκάδος φυλάσσονται σήμερα το επιτραχήλιο και η ποιμαντορική ράβδος του επισκόπου Δανιήλ που δώρισε ο ανιψιός του Αθανάσιος Αρακλειώτης.¹⁷¹ Ο εγγονός του ανιψιού του Επισκόπου Δανιήλ, Αθανασίου Αρακλειώτη, Σωτήριος Αρακλειώτης, περιγράφει σε δακτυλογραφημένο κείμενο τα δύο προαναφερθέντα κειμήλια: «Τὸ πετραχείλιον εἶναι χρυσοποίκιλτον καὶ ἐκ μετάξης. Φέρει κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ τὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἰς τὸ ἓνα μέρος ἡ Παρθένος καὶ εἰς τὸ ἕναντι ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ κάτωθεν ἀκριβῶς ἔχει τὸ τρίμορφον, δηλαδή ὁ Χριστὸς εἰς τὸ μέσον ἐνδεδυσμένος ὡς Ἀρχιερεὺς καθήμενος ἐπὶ θρόνου, δεξιὰ ἡ Πανάγια καὶ ἀριστερὰ ὁ Πρόδρομος, κάτωθεν οἱ 12 Ἀπόστολοι, 6 εἰς ἐκάστην πλευρὰν, ἕνας ἕκαστος χωριστὰ, κάτωθεν πρὸς τοὺς πόδας ὁ προφήτης Ἑλισσαῖος εἰς πλαγίαν στάσιν, εἷς τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς εἰκόνης τοῦ Χριστοῦ εἶναι τὰ 4 σημεῖα τῶν Εὐαγγελιστῶν, εἰς τὰ διάμεσα τῶν Ἀποστόλων εἶναι δύο σταυροὶ καὶ διάφορα συμπλέγματα, κάτω ἀπὸ τὸν Προφήτην Ελισσαῖον ἔχει κρόσια καὶ ἀπὸ κάτω φέρει χρονολογίαν τοῦ ἔτους 1769 με συνέχεια γράμματα ῥωσικά, διατηρεῖται δε εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Ἡ Ῥάβδος διαιρεῖται εἰς τρία μέρη. Εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ φιλντίσι, ὀκτάγωνος, μέ μωσαϊκὴν κατασκευὴν, ἀπὸ μικρὰ κομμάτια φίλντισι 2-2μιση τοῦ πόντου, με ἀλλαγὰς χρωματισμῶν. Τὸ ἐπάνω μέρος φέρνει εἰς τὴν κορυφὴν ὄφιν ἐξ ἀργύρου, ἔχουν ὅμως ἀφαιρεθῇ τὰ φίλντισι κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ φαίνεται τὸ ἐσωτερικὸν μέρος, τὰ ἄλλα δύο μέρη διατηροῦνται ἀνέπαφα, φέρουν δέ ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ φίλντισι κόμβους, ὅπως οἱ ἄγριες βέργες. Τὸ κάτω μέρος τελειώνει μυτερόν».¹⁷²

¹⁷¹ Μαχαιράς, *Ναοὶ καὶ Μοναὶ Λευκάδος*, σ. 150. (παράρτημα του παρόντος, εικόνες 25,26,27)

¹⁷² Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Τα εκκλησιαστικά μνημεία της περιοχής

3.1 Παλαιοχριστιανικά μνημεία

3.1.1 Βασιλικές Α και Β Κεφάλου Αμβρακικού

Στην παλαιοχριστιανική εποχή ανήκουν οι δύο Βασιλικές που ανακαλύφθηκαν στο ακατοίκητο νησί «Κέφαλος» του Αμβρακικού κόλπου, η μία τρίκλιτη και η άλλη μονόκλιτη και χρονολογούνται από τον 2^ο έως τον 7^ο αιώνα. Με την ανακάλυψη της πρώτης αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού με γεωμετρικά σχήματα, φολιδωτές ταινίες, ψάρια και πτηνά, σε πολύ καλή κατάσταση, ενώ βρέθηκαν και πολλά κινητά ευρήματα όπως κιονίσκοι, χάλκινος Σταυρός, αρχαίο ηλίκιακό ρολόι και πολλά αρχαία και βυζαντινά νομίσματα. Στον αύλειο χώρο της δεύτερης Βασιλικής που είναι και πιο μικρή σε μέγεθος, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως τάφους, αλλά και αρκετά κινητά ευρήματα.¹⁷³

3.1.2 Βασιλικές Α, Β και Γ Δρυμού Βόνιτσας

Στο χωριό «Δρυμός»¹⁷⁴ της Βόνιτσας βρέθηκαν επίσης τρεις Βασιλικές εκ των οποίων στην πρώτη που είναι και τρίκλιτη, βρέθηκαν εντός της κιβωτιόσχημοι τάφοι, που ανήκαν στη διακόνισσα Θεοπρέπεια ο ένας και σε κάποιον επίσκοπο ο άλλος:

«† Ἐνθάδε κείτε ἡ δούλη τοῦ Κ(ΥΡΙΟΥ) Θεοπρέπεια ἀειπάρθενος καὶ διακ(όνισσα) τοῦ ΧΡ(ΙΣΤΟ)Υ ἀσκητικὸν θεόζηλον, πάνσεμνόν τε ἐν Κυρίῳ Θεῷ διανήσασα βίον».

«† Ἐνθάδε κείτε εἰερεύς Θ(εο)ῦ θεῖος, δίκαιος ἀσκητής, ὀρθόδοξος, ἀποστολικός, (....)όνιος ἐπίσκοπος (.....)θεότητο (....)ΙΟΣ».¹⁷⁵

Ο καθηγητής Ευθύμιος Μαστροκώστας τις χρονολογεί κατά τον 6^ο με 8^ο αιώνα, ενώ εξαιτίας του πλήθους των τάφων και των επιτυμβίων στηλών θεωρεί πολύ πιθανή την ύπαρξη παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου.¹⁷⁶ Πρόσφατα, το έτος 2013, η αρχαιολογική έρευνα με επικεφαλής τον Ιωάννη Χουλιαρά, έφερε στο φως το

¹⁷³ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 57 – 58. Μπάρλα, «Ανασκαφή Κεφάλου», σ. 28-32

¹⁷⁴ Ο «Δρυμός» αναφέρεται από τον Ιεροκλή τον 6^ο αιώνα, στους οικισμούς της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου ως πεδινός, παραποτάμιος και παραθαλάσσιος. Βλ. Δρακούλης, *Συνέκδημος*, σ. 22

¹⁷⁵ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 56 – 57.

¹⁷⁶ Μαστροκώστας, «Παλαιοχριστιανικά», σ. 185 - 193

σπουδαίο ψηφιδωτό δάπεδο της Γ' Βασιλικής Δρυμού που βρίθει διακοσμητικών θεμάτων αλλά και επιγραφών. Μια επιγραφή που σώζεται σε άριστη κατάσταση αναφέρει : «ΘΕΟΦΙΛ(ΕΣΤΑΤΟ)Σ ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΟΛΥΜΠΙΟΣ ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΝΗΣ (Τ)ΗΣ ΕΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΔΙΟΓΕΝΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΑΙ ΠΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΚΕΝΤΗΣΕΝ». ¹⁷⁷

3.2 Βυζαντινά μνημεία

3.2.1 Ναός Παντοκράτορος Μοναστηρακίου Βονίτσης

Στη βορειοδυτική πλαγιά των Ακαρνανικών βουνών, λίγο έξω από το χωριό Μοναστηράκι Βονίτσης, βρίσκεται παλαιό μοναστηριακό συγκρότημα αφιερωμένο στη μεταμόρφωση του Σωτήρος, γνωστό και με την ονομασία «Παντοκράτορας». ¹⁷⁸ Το καθολικό του μοναστηριού που σώζεται, έχει χτιστεί σε σχετικά μικρό ύψωμα ενώ έχουν γίνει κατά καιρούς επισκευές με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να καθοριστεί η αρχική του μορφή. Μάλιστα οι παρεμβάσεις στις πλάγιες πλευρές του μνημείου, στην πρόσοψη και τον τρόπο στέγασης, δυσχεραίνουν περεταίρω τα ασφαλή συμπεράσματα της αρχαιολογικής έρευνας γι' αυτό. Ωστόσο, είναι βέβαιο πως ο ναός αυτός έχει χτιστεί πάνω σε παλαιότερο κτίσμα. ¹⁷⁹ Το μήκος του ναού μαζί με το νάρθηκα είναι 11.5 μ. και το πλάτος του 8 μ. Το ιερό είναι τριμερές με την πρόθεση και το διακονικό να είναι αυτόνομοι χώροι που επικοινωνούν με το χώρο της αψίδας με τοξωτά ανοίγματα στους διαχωριστικούς τοίχους. ¹⁸⁰ Ο ναός κατασκευάστηκε πιθανότατα τον 10^ο ή τον 11^ο αιώνα ως τρίκλιτη Βασιλική. ¹⁸¹

Τον 13^ο αιώνα πραγματοποιήθηκε η εκ βάθρων ανακαίνιση του ναού. Η τοποθέτηση των λίθων, οι κάθετοι αρμοί, οι οδοντωτές ταινίες, οι τρίπλευρες αψίδες και γενικά η τεχνοτροπία του χτισίματος, τοποθετούν χρονικά το μνημείο την περίοδο

¹⁷⁷ Ο Ιωάννης Π. Χουλιάρης έχει αναπτύξει σε ημερίδα της Εφορείας Βυζαντινών αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας το αποτέλεσμα της αρχαιολογικής ανασκαφής στην παλαιοχριστιανική Βασιλική του Δρυμού και αναφέρεται λεπτομερώς στο σπουδαίο ψηφιδωτό δάπεδο. Μάλιστα δίνει μεγάλες πιθανότητες να πρόκειται για επισκοπικό ναό.

Βλ: Χουλιάρης, «Αποκάλυψη ψηφιδωτού», σ. 197 – 212.(παράρτημα του παρόντος, εικόνες 3 και 4)
Οι πηγές δεν αναφέρουν στην περιοχή έτερη επισκοπή πλην της Βονίτσης. Άραγε η έδρα της επισκοπής Βονίτσης ήταν σε εκείνο το σημείο; Αυτό δεν μπορούμε μετά βεβαιότητας να το υποστηρίξουμε.

¹⁷⁸ Sustal και Koder, *Tabula Imperii*, σ. 262. (παράρτημα του παρόντος, εικόνες 5 και 6)

¹⁷⁹ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 292. Βοκοτόπουλος, «Ο Ναός του Παντοκράτορος», σ. 360

¹⁸⁰ Καπώνης, *Η ναοδομική*, σ. 142

¹⁸¹ Sustal και Koder, *Tabula Imperii*, σ. 263

του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Εξωτερικά σώζονται τα θεμέλια δύο παρεκκλησίων. Εσωτερικά φαίνεται πως πιθανότατα είχε οκτάπλευρο τρούλο, ενώ μπροστά από το λιθόχτιστο τέμπλο βρίσκονται τρεις κίονες ύψους ενός μέτρου ο καθένας. Το τέμπλο είναι ζωγραφισμένο το 18^ο αιώνα με άτεχνες τοιχογραφίες, ενώ χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως στο χώρο που τοποθετείται η εικόνα του Χριστού, είναι ζωγραφισμένη η εικόνα της μεταμορφώσεως. Σε απόσταση διακοσίων μέτρων νότια του ναού σώζεται η κρήνη του μοναστηριού.¹⁸² Ο Παντοκράτορας του Μοναστηρακίου έχει ταυτισθεί με κάποια επιφύλαξη με το καθολικό της μονής του «Σωτήρος των Σφετών», που μνημονεύεται σε επιστολή του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Αποκαύκου προς τον επίσκοπο Βονίτσης Ιωάννη, γραμμένη το 1229, όπως είδαμε παραπάνω.¹⁸³ Ο καθηγητής Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, μεταξύ άλλων αναφέρει: «Η ταύτιση δεν φαίνεται πολύ πιθανή, διότι ο Απόκαυκος αναφέρεται σε ασήμαντο μονύδριο, όπου ζούσε ένας μόνο καλόγηρος και ρωτά τον Βονδίτζη αν τα εισοδήματά του θα επαρκούσαν για τρεις ή τέσσερις μοναχούς. Ο ναός που εξετάζουμε πρέπει ν' ανήκε τουναντίον σε σημαντική μονή, όπως δείχνουν οι διαστάσεις και το πολύπλοκο σχέδιό του. Άλλωστε και αν δεχθούμε την ορθότητα της ταύτισεως, πρόκειται για νεότερο καθολικό που αντικατέστησε τον ναό που υπήρχε στις αρχές του 13^{ου} αιώνα από τον οποίο προέρχονται πιθανώς πολλά από τα ανάγλυφα που είναι τοποθετημένα στους τοίχους του ναού». Και συνεχίζει κλείνοντας: «Ο ναός του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βόνιτσας είναι ο πρώτος γνωστός ναός του Δεσποτάτου, που περιβάλλεται από σύγχρονο συμμετρικό ανοικτό περίστω με παρεκκλήσια, και πλουτίζει τις ισχνές γνώσεις μας για την Βυζαντινή ναοδομία στην Ακαρνανία».¹⁸⁴

Ο καθηγητής Βασίλης Κατσαρός εκφράζει αντίθετη άποψη από αυτή του καθηγητή Βοκοτόπουλου. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Υπάρχουν ενδείξεις ότι στην ίδια θέση υπήρξε παλαιότερο κτίσμα, γεγονός που πιστοποιεί ότι η θέση είναι συνδεδεμένη με τη μακρόχρονη ιστορία της μονής του Σωτήρα Παντοκράτορα. Η εγγύτητα του μνημείου στη Βόνιτσα, η παραδομένη αφιέρωση του ναού στο Σωτήρα και η λειτουργία του ως καθολικού μονής, που προσέδωσε και την επωνυμία του τόπου

¹⁸² Ο αείμνηστος καθηγητής Αθανάσιος Παλιούρας κάνει λεπτομερή περιγραφή της τοιχοδομίας του μνημείου στις διάφορες οικοδομικές του φάσεις, καθώς και των πέριξ αυτού αρχαιολογικών ευρημάτων. Βλ: Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 292 - 298

¹⁸³ Sustal και Koder, *Tabula Imperii*, σ. 263

¹⁸⁴ Βοκοτόπουλος, «Ο Ναός του Παντοκράτορος», σ. 377

(Μοναστηράκι), συνηγορούν για την ταύτιση του χώρου με τη θέση του Βυζαντινού μοναστηριού στο οποίο αναφέρεται η επιστολή του Ιωάννου Αποκαύκου, μια ταύτιση που νομίζω αρκετά πιθανή....Το να απορρίψουμε όμως την ταύτιση του χώρου της μονής με την μνημονευόμενη από τη Βυζαντινή πηγή, μονή του Σωτήρος των Σφετών, διότι ο Απόκαυκος αναφέρεται σε ασήμαντο μονύδριο, όπου ζούσε ένας μόνο καλόγηρος, και ρωτά τον Βονδίτζης αν τα εισοδήματά του θα επαρκούσαν για τρείς ή τέσσερις μοναχούς, νομίζω ότι δεν ευσταθεί. Το κείμενο υπαινίσσεται την κακή διαχείριση των εσόδων της μονής και την όχι ανεπίληπτη συμπεριφορά του ενός μοναχού....Δεν μπορούμε όμως να στηρίξουμε την άποψη για την δύναμη και την οικονομική άνθιση της μονής στην αριθμητική δύναμη των μοναχών, όταν λάβουμε υπόψη μας ότι και οι μεγάλες μονές σε καιρούς κατάρπτωσης και μείωσης του προσωπικού δεν διακόπτουν την επαφή με την ιστορία τους, έστω κι αν αδυνατούν να θρέψουν έναν ή και κανέναν καλόγηρο».¹⁸⁵

3.2.2 Ναός Παναγίας «Αλιχνιώτισσας» Βονίτσης

Ο ναός αυτός βρίσκεται τρία περίπου χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της πόλεως Βονίτσης. Πρόκειται για μονόχωρο μικρό ναό, με μία και μοναδική θύρα εισόδου δυτικά και ανήκει στον λεγόμενο ξυλόστεγο μονόχωρο δρομικό τύπο. Ήταν εξαρχής ξυλόστεγος όπως μας μαρτυρά το μικρό πάχος του τοίχου.¹⁸⁶ Ο ναός είναι αφιερωμένος στη Ζωοδόχο Πηγή και παρά το γεγονός πως έχει ασβεστωθεί εξωτερικά, διακρίνεται η τοιχοδομία του και ο εξαιρετικός του κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Η τρίπλευρη αψίδα του, είναι στοιχείο που υποδηλώνει πως αποτελεί και αυτό μνημείο της περιόδου του Δεσποτάτου της Ηπείρου.¹⁸⁷ Η κάτοψη του μνημείου είναι ακανόνιστη. Έχει μήκος 5 μέτρα χωρίς την αψίδα και πλάτος 3.55μ. στην πλευρά της αψίδας ενώ δυτικά 3.30μ. Η τρίπλευρη αψίδα έχει χορδή 2.2μ. και βέλος 1.7μ. Η θύρα εισόδου στη δυτική πλευρά έχει πλάτος 0.9μ. και ύψος 1.86μ. ενώ το δάπεδο με τις τετράγωνες λίθινες πλάκες του, που ενδεχομένως να είναι και οι αρχικές του, βρίσκεται 0.40μ. κάτω από την στάθμη του εξωτερικού εδάφους.¹⁸⁸ Ο Αθανάσιος Παλιούρας εντάσσει

¹⁸⁵ Κατσαρός, «Προβλήματα», σ. 1521

¹⁸⁶ Καπώνης, *Η ναοδομική*, σ. 71 .(παράρτημα του παρόντος , εικόνα 7)

¹⁸⁷ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 311-313

¹⁸⁸ Καπώνης, *Η ναοδομική*, σ. 71-72

το μνημείο στον 14^ο αιώνα, ενώ ο Ορλάνδος εξαιτίας της ομοιότητός του με τον ναό της Ελεούσας της Άρτας, το εντάσσει στον 15^ο αιώνα. Το προσωνόμιο «Αλιχνιώτισσα», σύμφωνα με τον γλωσσολόγο Αντ. Θαβώρη, προέρχεται πιθανόν από το γεγονός πως η Παναγία βοηθάει για να φυσήξει ευνοϊκός άνεμος προκειμένου να λιχνίσουν το σιτάρι στα αλώνια του κάμπου της περιοχής.¹⁸⁹

3.3 Μεταβυζαντινά μνημεία

3.3.1 Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου «Χώρας» Βόνιτσας.

Στην περιοχή της Βόνιτσας υπάρχουν δύο Ναοί αφιερωμένοι στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Ο ένας εξ αυτών βρίσκεται στη δυτική πλευρά της πόλης, ακριβώς κάτω από το κάστρο και είναι γνωστός με το προσωνόμιο «Παναγία της Χώρας» και είναι χτισμένος πάνω σε παλαιότερο βυζαντινό ναό.¹⁹⁰ Έχει σχήμα ελεύθερου σταυρού και στο μέσο υψώνεται τρούλος με ψηλό τύμπανο. Στη βόρεια πλευρά έχει δίλοβο καμπαναριό.¹⁹¹ Στα δυτικά του σώζονται οι τοίχοι νάρθηκα που έχει χτιστεί μεταγενέστερα, η είσοδος γίνεται από δυο θύρες που βρίσκονται στο δυτικό μέρος του σταυρού, ενώ φωτίζεται από λίγα και στενά τοξοτά παράθυρα.¹⁹² Ο ναός ήταν πλήρως αγιογραφημένος ωστόσο με την πάροδο των χρόνων μεγάλα τμήματα των τοιχογραφιών κατέπεσαν μαζί με τα επιχρίσματα. Στην κόγχη του διακονικού σώζεται τοιχογραφία του πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ενώ στην κόγχη της προθέσεως, ημιτελής για άγνωστη αιτία τοιχογραφία της Άκρας Ταπεινώσεως.¹⁹³ Στον τρούλο σώζεται ο Παντοκράτωρ με δύο ζώνες προφήτες που κρατούν ειλητάρια και στα σφαιρικά τρίγωνα σώζονται οι τοιχογραφίες των ευαγγελιστών με τα σύμβολά τους.¹⁹⁴ Οι Παλιούρας και Βοκοτόπουλος συμφωνούν στη χρονολόγηση του μνημείου και το εντάσσουν στον 17^ο αιώνα ή στις αρχές του 18^{ου}, που χρονολογούνται και οι τοιχογραφίες του.¹⁹⁵ Ενδεχομένως, σύμφωνα με την Ελένη Βέη-Σεφερλή, ο ναός της Θεοτόκου (ο αρχικός) που αναφέρεται στις επιστολές του Αποκαύκου, ήταν ο επισκοπικός ναός της

¹⁸⁹ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 311-313

¹⁹⁰ Κατσαρός, «Προβλήματα», σ. 1518. (παράρτημα του παρόντος, εικόνα 8)

¹⁹¹ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 366

¹⁹² Βοκοτόπουλος, «Τρεις σταυρόσχημοι», σ. 103

¹⁹³ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 366

¹⁹⁴ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 366. Βοκοτόπουλος, «Τρεις σταυρόσχημοι», σ. 105-106

¹⁹⁵ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 366. Βοκοτόπουλος, «Τρεις σταυρόσχημοι», σ. 107

Βόνιτσας. Το προσωνόμιο «χώρας» που φέρει, υποδηλώνει πως η περιοχή αυτή ήταν εκείνη την εποχή το επίκεντρο της πόλης.¹⁹⁶ Ο Βασίλειος Κατσαρός αναφέρει σχετικά: «Δεν αποκλείεται η Παναγία της Χώρας, με τη διάταξη μικρού μοναστηριού ή ευκτηρίου να συγκέντρωνε γύρω κτήρια σ' ένα συγκρότημα με ειδικό προορισμό. Είναι πιθανό π.χ. να λειτούργησε στα Βυζαντινά χρόνια, μέσα στη ζωή της μικρής πόλης ως μοναστηριακό κοινωφελές ίδρυμα. Αν συνδεθούν οι πηγές με αυτό το μνημείο, γεγονός πολύ πιθανό, τότε ερμηνεύεται και η δραστηριότητα του επισκόπου της Βόνιτσας, ο οποίος φρόντιζε ιδιαίτερα για τη λειτουργία σχολείου – ορφανοτροφείου, έναν τρόπο του οποίου γνωρίζουμε από την επιστολογραφία του Ιωάννου Αποκαύκου και του Βονδίτζης Νικολάου ».¹⁹⁷

3.3.2 Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου «Παναγούλα» Βόνιτσας.

Σε απόσταση πέντε περίπου χιλιομέτρων ανατολικά της πόλεως της Βόνιτσας και στο νότιο άκρο του όρους «Αμαδερός», λίγο πιο πάνω από τον βυζαντινό ναό της Αλιχνιώτισσας, βρίσκεται η μονή Παναγούλας, όπως είναι γνωστή στους περιοίκους.¹⁹⁸ Το Καθολικό της μονής τιμάται στην μνήμη της κοιμήσεως της Θεοτόκου και προσομοιάζει αρχιτεκτονικά με τον άλλο ναό της Θεοτόκου στους πρόποδες του κάστρου της Βόνιτσας, στην περιοχή «Χώρα».¹⁹⁹ Μάλιστα ο Αθανάσιος Παλιούρας αναφέρει ότι οι δύο ναοί πιθανόν να αποτελούν έργο του ιδίου αρχιτέκτονα.²⁰⁰

Το κτήριο είναι διαστάσεων 12,50 X 8,70, σχήματος ελεύθερου σταυρού με καμάρες. Ο τρούλος είναι κυλινδρικός, ογκώδης, αδιάρθρωτος με κωνική στέγη και αψίδα ημικυκλική. Το δυτικό μέρος του Σταυρού είναι λίγο πιο επίμηκες σε σχέση με το Ανατολικό. Διαθέτει μια μόνο χαμηλή τοξωτή θύρα ύψους 1,45 και πλάτους 0,70. Δύο δίλοβα στενά παράθυρα ανοίγονται στα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας. Τέσσερα μονόλοβα στον τρούλο και μια φωτιστική σχισμή στο ανατολικό αέτωμα. Οι λοβοί των δίλοβων παραθύρων χωρίζονται με χονδροπελεκημένους λίθους ορθογώνιας διατομής. Τα παράθυρα του τρούλου απολήγουν σε πέτρινα τόξα με δύο γλυφές, ενώ

¹⁹⁶ Κατσαρός, «Προβλήματα», σ. 1519

¹⁹⁷ Κατσαρός, «Προβλήματα», σ. 1519

¹⁹⁸ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ.366 (παράρτημα του παρόντος, εικόνες 9,10,11,12,13,14)

¹⁹⁹ Βοκοτόπουλος, «Τρεις σταυρόσχημοι», σ. 107

²⁰⁰ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 365

τα άλλα παράθυρα είναι ορθογώνια. Στο νότιο δίλοβο παράθυρο χρησιμοποιήθηκε ως υπέρθυρο μαρμάρινο μέλος όπου είναι χαραγμένη επιγραφή των οθωμανικών χρόνων. Μάλιστα είναι ανάποδα και φαίνεται πως τοποθετήθηκε έτσι σε δεύτερη χρήση και δεν αφορά στο σημερινό ναό:

*« Παρθενηως ηερομο
ναχος πτητορα [μο]
νατηριου – ετους
Μα[σ]τροπανος Μα[σ]τρο »*

Κάτω από το δυτικό αέτωμα υπάρχει τοξωτή κόγχη. Στη δυτική πλευρά του βορείου σκέλους υψώνεται χαμηλό κωδωνοστάσιο. Όσον αφορά τον γλυπτό διάκοσμο, θα μπορούσαμε να πούμε πως περιορίζεται σε τέσσερις άτεχνους ανάγλυφους σταυρούς, οι οποίοι είναι εντοιχισμένοι στη δυτική πλευρά του ναού, και σε άλλον έναν που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά. Πάνω από αυτόν τον σταυρό υπάρχει και ένα σχηματοποιημένο πουλί. Ο τρούλος στέφεται από πλίνθινο οδοντωτό γείσο, ενώ στη βόρεια πλευρά του είναι εντοιχισμένα δύο σκυφία.²⁰¹ Στο εσωτερικό του ναού και ακριβώς πάνω από τη μοναδική θύρα όπως προείπαμε, βρίσκεται η «κτητορική» επιγραφή μέσα σε ένα παραλληλόγραμμο πλαίσιο διαστάσεων 0,78 X 0,93, το οποίο σχηματίζεται με μια ταινία μαύρου χρώματος. Η κατάσταση της επιγραφής δεν είναι και τόσο καλή από άποψης διατήρησης. Ο σεισμός του 1948 προκάλεσε σοβαρές ζημιές στο μνημείο. Μάλιστα στο σημείο της εν λόγω επιγραφής προκλήθηκε μεγάλη ρωγμή, που χωρίζει το κείμενο στα δύο, καταστρέφοντας σημαντικό αριθμό γραμμάτων και δημιουργώντας έτσι προβλήματα στην ανάγνωσή του. Μάλιστα, εξαιτίας αυτών των ρωγμών μετατοπίστηκε προς τα κάτω ένα κομμάτι του τοίχου μαζί με κονίαμα, με αποτέλεσμα να αλλάξει και η οριζόντια θέση των γραμμάτων από τον 6^ο στίχο και προς τα κάτω σε τέτοιο σημείο που ο 10^{ος} στίχος να συμπέσει με τον 11^ο. Το φόντο της επιγραφής είναι λευκό με κάποιους υποκίτρινους τόνους κοντά στις γραμμές του πλαισίου. Η γραφή της που εκτείνεται σε έντεκα σειρές, είναι μεγαλογράμματα και αποδίδεται με μαύρο χρώμα, ενώ μια δωδέκατη σειρά που συμπληρώνει την επιγραφή είναι μικρογράμματα. Ο Βασίλειος Κατσαρός στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει το κείμενο προτείνει:

²⁰¹ Βοκοτόπουλος, «Τρεις σταυρόσχημοι», σ. 108-109

«† ΑΝΗΓΕΡΘΕΙ ΚΑΙ Ι(ΣΤΟΡΗΘΕΙ) ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝ
 ΣΕΠΤΟΣ·ΝΑΟ (Σ ΤΗΣ Υ) ΠΕΡΕΒΛΟΓΗΜΕΝΗΣ
 ΔΕΣΠΗΝΗΣ (ΗΜΩΝ) ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΗΠΑΡ
 ΘΑΙΝΟΥ ΜΑΡΙ (ΑΣ ΔΙΑ Σ) ΗΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ
 ΤΟΝ ΕΥΣΕΒΩ (Ν ΚΑΙ ΟΡΘ) ΟΔΩΞΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΝ
 ΑΡΧΗΕΡΑΤΕΥΟ (ΝΤΟΣ) ΤΟΥ ΠΑΝΝΗΕΡΟΤΑΤΟΥ ΚΑΙ
 ΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ Μ (ΗΤΡΟ) ΠΟΛΕΙΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΗΟΤΑΤΗΣ ΜΙ
 ΤΡΟΠΟΛΕΩΣ Ε (ΠΑΚΤ) ΟΥ ΤΗ ΚΑΙ ΑΡΤΗΣ ΚΥΡΙΩ Κ (ΥΡΙ) Ω
 ΙΩΑΝΗΚΗ (Ω) ΕΠΗ ΕΤΟΥΣ ΑΨΚς' ω
 ΕΝ ΜΗΝΗ (Φ) ΕΥΡΟΥΑΡΙΟΥ ΚΖ ΕΝΔΙΚΤΗΟΝΟΣ Δ
 ΧΕΙΡ ΑΛΕΞΙΟΥ (ΤΟΥ) ΣΑΜΑΡΑ ΤΟΥ ΕΞ ΑΕΤΟΥ ΚΑΙ ΣΤΕ (ΡΓΙΟ) Σ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ εξ αγραφ(ων)»

Όπως βλέπουμε μέχρι και τον 7^ο στίχο δεν υπάρχουν ιδιαίτερες δυσκολίες στην αποκατάσταση του κειμένου. Στον 8^ο στίχο που διασώζεται το όνομα του μητροπολίτη Ιωαννικίου, δεν χωρεί αμφιβολία ότι πρόκειται για τον μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης καθώς η χρονολογία ανταποκρίνεται στο διάστημα της Αρχιερατείας του. Η ύπαρξη του αρχικού γράμματος «Ε», μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο ζωγράφος χρησιμοποιεί στη γραφή του τη λαϊκότερη ονομασία της Ναυπάκτου: Έπακτος. Το «ΤΗ» που προηγείται των λέξεων: ΚΑΙ ΑΡΤΗΣ, προφανώς είναι λανθασμένο και πρόκειται περί ΤΕ. Ο Βασίλειος Κατσαρός προσπαθώντας να εξηγήσει την παρουσία της λαϊκής ονομασίας της Ναυπάκτου στην επιγραφή αναφέρει: «*Η ερμηνεία θα πρέπει νομίζω, να αναζητηθεί στην ψυχολογική κατάσταση του ανθρώπου που γράφει σε μια χρονική στιγμή που το λαϊκό αισθητήριό του λειτουργεί μέσα στα δικά του ατομικά πλαίσια ή με τα μέτρα των απλών ανθρώπων της εποχής του*».

Στον 11^ο στίχο γράφτηκαν τα ονόματα και οι τόποι καταγωγής των ζωγράφων του καθολικού. Τα στοιχεία που παρέχονται από την επιγραφή είναι πολύ σημαντικά, καθώς επισημαίνεται αρχικά η ημερομηνία ανεγέρσεως του Καθολικού (1726) και ότι τιμάται στην Κοίμηση της Θεοτόκου εξ αρχής. Στη συνέχεια ότι χτίστηκε με την οικονομική συνδρομή των κατοίκων της περιοχής ενώ επίσης αποτελεί πολύ σημαντική μαρτυρία για την ιστορική ολιγόχρονη παρουσία του Ιωαννικίου στο θρόνο της μητρόπολης Ναυπάκτου και Άρτης (1723-1727). Επίσης, η προαναφερθείσα επιγραφή μας ενημερώνει για την παρουσία αγιογράφων κατά το α' μισό του 18^{ου} αιώνα

σε αυτή την περιοχή. Μια σύγκριση των τοιχογραφιών του μνημείου που εξετάζουμε με αυτό του ναού του αγίου Γεωργίου Πόρτας στο χωριό Μπαμπίνη Ακαρνανίας, όπου σύμφωνα με την επιγραφή αγιογραφήθηκε επίσης το 1726 μπορεί να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι δύο ναοί φιλοτεχνήθηκαν από το ίδιο συνεργείο αγιογράφων.²⁰²

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου είναι αρκετά πλούσιο. Όλες οι σκηνές χωρίζονται με κόκκινες ταινίες ενώ οι μορφές είναι ανέκφραστες και ζωγραφισμένες σε μικρή κλίμακα. Τα στηθάρια προβάλλονται πάνω σε φυτικό διάκοσμο.²⁰³ «Φαίνεται πως ο στόχος των ζωγράφων ήταν να απεικονίσουν όσο το δυνατόν περισσότερα θέματα και πρόσωπα. Αυτή η τάση παρουσιάζεται στους περισσότερους αγιογράφους του 18^{ου} αιώνα» όπως παρατηρεί ο Αθανάσιος Παλιούρας.²⁰⁴

Στο κρατικό αρχείο της Βενετίας βρίσκεται συγκεντρωμένο το υλικό της καταγραφής των εισοδημάτων των μονών και ναών, καθώς και των εφημερίων και ιερουργιών αυτών, που διενεργήθηκε το 1789 στα ιόνια νησιά και τις Ηπειρωτικές κτήσεις. Σε κατάλογο του του 1788 φέρονται ως ισόβιοι επικαρπωτές της μονής Παναγούλας οι ιερομόναχοι Σεραφείμ Αυγούστης και Ευθύμιος Δελεγρής μετά από εντολή του γενικού προβλεπτή Nicolo Erizzo την 29^η Νοεμβρίου 1732. Τη χρονιά της απογραφής όμως τη μονή Παναγούλας κατείχε ο μοναχός Γαλακτίων Καρούσος με εντολή του γενικού προβλεπτή θαλάσσης Giacomo Gradenico και εγκαταβιούσαν σε αυτή ακόμη ο ιερομόναχος Αγάπιος και η μοναχή Ακακία. Η μονή κατείχε ακίνητη περιουσία και το ετήσιο εισόδημά της ήταν 9600 λίρες.²⁰⁵

3.3.3 Ναός της Αγίας Σοφίας εντός του κάστρου Βόνιτσας

Ο σταυρόσχημος αυτός ναός είναι βρίσκεται μέσα στο κάστρο της Βόνιτσας. Τιμάται στο όνομα της Αγίας Σοφίας και εξωτερικά δεν μοιάζει καθόλου με ναό. Έχει σχήμα επταγωνικό και είναι στεγασμένος με πυραμιδοειδή κεραμοσκεπή. Εσωτερικά έχει σχήμα ελεύθερου σταυρού με τρούλο από τον οποίο όμως λείπει ο θόλος, τη θέση του οποίου έχει πάρει οριζόντια οροφή. Η χρονολόγηση του μνημείου είναι

²⁰² Κατσαρός, «Επιγραφή», σ. 424 - 433

²⁰³ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 369. Βοκοτόπουλος, «Τρεις σταυρόσχημοι», σ. 111

²⁰⁴ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 369

²⁰⁵ Καρύδης, «Η Λευκάδα», σ. 69

δύσκολη εξαιτίας της έλλειψης διαφόρων μορφολογικών στοιχείων καθώς και γραπτού ή γλυπτού διακόσμου. Ο Βοκοτόπουλος εντάσσει με επιφύλαξη το μνημείο στη μέση Βυζαντινή περίοδο.²⁰⁶

Σε Ενετικό χειρόγραφο χάρτη της Λευκάδας και του Αμβρακικού του Girolamo Delanges, το 1757 αναφέρονται εντός του κάστρου δυο ορθόδοξοι ναοί που μετατράπηκαν η μία σε πυριτιδαποθήκη και η άλλη σε στέρνα. Σε πυριτιδαποθήκη προφανώς είχε μετατραπεί η Αγία Σοφία.²⁰⁷

3.3.4 Μονή Παναγίας «Ρόμβης»

Το μοναστήρι της Ρόμβης βρίσκεται στη δυτική πλευρά των Ακαρνανικών βουνών και είναι αφιερωμένο στο Γενέσιο της Θεοτόκου. Η μονή αυτή είναι γνωστή για το σπουδαίο ρόλο που διαδραμάτισε στην Ελληνική επανάσταση και είχε πλούσια βιβλιοθήκη. Τελευταίοι ονομαστοί ηγούμενοι είναι οι Βαρθολομαίος Ζαβογιάννης από το Αρχοντοχώρι και ο Μελέτιος Σαρδελής.²⁰⁸ Το καθολικό εξωτερικά έχει δίκλινη στέγη σκεπασμένη με πλάκες. Εσωτερικά έχει μια μόνο αίθουσα. Το εγκάρσιο τόξο στη μέση μαζί με δύο πλαϊνά εντοιχισμένα τόξα στη βόρεια και νότια πλευρά, δημιουργούν σφαιρικά τρίγωνα που βαστάζουν το θόλο ο οποίος δεν έχει κυκλική βάση. Ο νάρθηκας είναι καμαροειδής και καταλήγει βόρεια σε στοά οκτώ μέτρων. Νότια βρίσκεται τοξοτή πύλη από την οποία ο κυρίως ναός βρίσκεται χαμηλότερα τρία σκαλιά.²⁰⁹ Στην κόγχη του ιερού εικονίζεται η πλατυτέρα, πιο κάτω η μετάληψη και σε κατώτερη ζώνη οι ιεράρχες Αθανάσιος, Γρηγόριος, Χρυσόστομος και Βασίλειος μαζί με τους Αγίους Χαράλαμπο και Βλάσιο. Ανάμεσα στους ιεράρχες εικονίζεται ο «Μελισμός», με τον Χριστό νήπιο πάνω σε Αγία Τράπεζα. Στην πρόθεση η Άκρα Ταπείνωση και στην καμάρα του ιερού εικονίζεται η Αγία Τριάδα με την δυτικότροπη τεχνοτροπία. Στο κέντρο του θόλου εικονίζεται ο Παντοκράτωρ σε μετάλλιο και γύρω του 26 Άγγελοι ζωγραφισμένοι κρατώντας κρίνα στο χέρι. Το τέμπλο του ναού είναι λιθόχτιστο με τρεις εισόδους και οι παραστάσεις των εικόνων είναι

²⁰⁶ Βοκοτόπουλος, «Τρεις σταυρόσχημοι», σ. 111-115 (παράρτημα του παρόντος, εικόνα 15)

²⁰⁷ Μοσχονάς, «Χειρόγραφος», σ. 274

²⁰⁸ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 350. (παράρτημα του παρόντος, εικόνα 16)

²⁰⁹ Μόσολας, «Η Μονή Ρόμβου», σ. 613 - 614

επιζωγραφισμένες κάνοντας ζημιά στα πρωτότυπα έργα του ζωγράφου Γεωργίου Μπαλαδήμα που ζωγράφισε το καθολικό της μονής το 1751.²¹⁰

Η μονή την περίοδο της μεγάλης της ακμής (17^{ος}-19^{ος} αιώνας), είχε μεγάλη κινητή και ακίνητη περιουσία. Διέθετε οικόπεδα, χωράφια, νερόμυλους, νεροτριβές, σιτηρά, βοσκοτόπια, κοπάδια ζώων (αίγες, πρόβατα, βοοειδή), αλλά και εικόνες μεγάλης αξίας, τιμαλφή, χρυσό και γρόσια. Το έτος 1833 εφαρμόστηκε το γνωστό Βασιλικό διάταγμα του Όθωνα που διέλυε όσες μονές είχαν λιγότερους από έξι μοναχούς. Έτσι η μονή Ρόμβου, όπως και πολλά άλλα μοναστήρια του Ελλαδικού χώρου, «ανέστειλε» τη λειτουργία της. Το 1836 επανδρώθηκε από οκτώ ιερομόναχους από μοναστήρια της γύρω περιοχής: α) Τον Μελέτιο Σαρδελή ιερομόναχο από την Παναγούλα 36 ετών, (που εξελέγη και ο νέος ηγούμενος), β) τον Βαρθολομαίο Ζαβογιάννη ιερομόναχο, 34 ετών, πρώην ηγούμενο μονής Ζαμπατίνας, γ) Τον Γρηγόριο Θεοφάνους ιερομόναχο 60 ετών από το Βούστρι, πρώην ηγούμενο μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Αγίου Βασιλείου, δ) τον Γρηγόριο Βροχοτινό ιερομόναχο, 57 ετών, πρώην ηγούμενο μονής Βροχοτινού Μοναστηρακίου, ε) τον Αμβρόσιο Κουμούτζη ιερομόναχο, 48 ετών, πρώην ηγούμενο μονής προφήτου Ηλία Δραγαμέστου, στ) τον Δαμιανό Παπαστάμου ιερομόναχο, 48 ετών, πρώην ηγούμενο μονής Αγίου Δημητρίου Δραγαμέστου, ζ) Τον Γρηγόριο Γεροκώστα ιερομόναχο 33 ετών, της μονής Προφήτου Ηλία Δραγαμέστου, η) τον Χρύσανθο Κεφαλληναίο, μοναχό της μονής Παναγίας των Αχυρών.²¹¹

Η μονή Ρόμβου στην ιστορική της πορεία ανέπτυξε και πλούσια κοινωνική και φιλανθρωπική δράση. Στις 21 Ιουνίου 1837 παραχώρησε οικόπεδο στο Δήμο Ανακτορίων για την ίδρυση σχολείου. Το σχετικό έγγραφο υπογράφουν ο ηγούμενος Μελέτιος Σαρδελής, και οι ηγουμενοσύμβουλοι Γρηγόριος Θεοφάνους και Βαρθολομαίος Ζαβογιάννης.²¹² Η Μονή Ρόμβου κρίθηκε διατηρητέα με το υπό ημερομηνία 18 Μαΐου 1835 Βασιλικό διάταγμα.²¹³

²¹⁰ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 351-352

²¹¹ Κατσαμπίρης, *Η Ιερά Μονή Ρόμβου*, σ. 118

²¹² Μήτσης, *Δήμος Ανακτορίων*, σ. 92 - 98

²¹³ Παπακυριακού, «Χριστιανικά», σ. 373

3.3.5 Μονή Αγίου Δημητρίου Παλαίρου.

Η μονή Αγίου Δημητρίου βρίσκεται νοτιοδυτικά της Παλαίρου στο όρος Σέρεκας. Πρέπει να χτίστηκε το 1752 και το καθολικό αυτής αποτελεί μια μονόχωρη λιθόχτιστη βασιλική με αψίδα ημικυκλική και δίρριχτη στέγη. Ο ναός είναι κατάγραφος με πολύ καλές αγιογραφίες εκ των οποίων αρκετές είναι δυσδιάκριτες εξαιτίας της υγρασίας και της αιθάλης. Στο τέμπλο σώζεται μεγαλογράμματη επιγραφή που αναφέρει: « ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΗΣΩ ΤΟ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ. ΕΤΟΥΣ 1752 ». Μεταξύ των τοιχογραφιών μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δεύτερη ζώνη στην οποία εικονίζεται ο κύκλος ζωής του Αγίου Δημητρίου.²¹⁴ Στη μονή υπήρχε και χειρόγραφο χρησολόγιο το οποίο ο Λευκάδιος ηγούμενος αυτής δώρισε στον Λευκάδιο ιατρό Πέτρο Στεφανίτη, όταν εκείνος πέρασε από τη μονή το 1822 μετά την μάχη του Πέτα και αυτός το εξέδωσε το 1838.²¹⁵

3.3.6 Μονή Αγίας Παρασκευής Μυρταρίου Βονίτσης.

Η μονή Αγίας Παρασκευής βρίσκεται στη μικρή χερσόνησο του Μυρταρίου Βονίτσης, απέναντι από την περιοχή της «Χώρας», όπου βρίσκεται ο προαναφερθείς ναός της κοιμήσεως της Θεοτόκου. Αποτέλεσε μετόχι της Σταυροπηγιακής μονής Κορωνησίας και χτίσθηκε πριν από την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως. Είχε μεγάλη περιουσία στην κατοχή της και το παρακείμενο ιχθυοτροφείο, ενώ είχε τύχει και των προνομίων των Οθωμανικών αρχών.²¹⁶ Με το Βασιλικό διάταγμα του Όθωνα (1833), φαίνεται να επηρεάζεται και αυτή η μονή η οποία κατορθώνει ωστόσο να υφίσταται μέχρι το 1889 με τελευταίο ηγούμενο τον Αρχιμανδρίτη Γεράσιμο Τίμπα.²¹⁷ Είχε προηγηθεί εν τω μεταξύ, τον Μάιο του 1839, απευθείας αναφορά προς τον Βασιλιά, του δημάρχου Γαβριλάκη,²¹⁸ που προτείνει τη διατήρηση της Μονής Αγίας Παρασκευής και την μετατροπή της σε σχολή, διότι υπήρχαν μορφωμένοι κληρικοί σε αυτή μεταξύ των οποίων ο ιερομόναχος Μανουήλ Πεταλάς «άνηρ πεπειραμένος θεοφιλής καὶ θεοσεβής».²¹⁹ Στο τμήμα χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης φυλάσσονται σε άριστη

²¹⁴ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 370 – 371. (παράρτημα του παρόντος, εικόνα 17)

²¹⁵ Κώνστας, «Άγιος Δημήτριος», σ. 102

²¹⁶ Kastru.eu. (παράρτημα του παρόντος, εικόνα 18)

²¹⁷ Ανδρεάδης, *Περί της Οικονομικής*, σ. 230

²¹⁸ ΓΑΚ, «Μοναστηριακά», Φακ. 158, Κεντρική Υπηρεσία.

²¹⁹ Γιαννακοπούλου, «Ιερά Μονή Μυρταρίου», σ. 407

κατάσταση δύο χειρόγραφα Ιερά Ευαγγέλια εικονογραφημένα, που ανήκαν στην Ιερά Μονή και στάλθηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη με το υπ' αριθμόν πρωτοκόλλου 7702, 8015/13-10-1848 διαβιβαστικό έγγραφο.²²⁰

3.3.7 Ναός Αγίου Σπυρίδωνος Βονίτσας

Πρόκειται για μια απέριττη Βασιλική που αποτελεί τον κεντρικό ναό της Βόνιτσας και εξωτερικά δεν έχει να παρουσιάσει κάτι ιδιαίτερο. Το εσωτερικό του όμως εκπλήσσει αφού κοσμεύεται με υπέροχο ξυλόγλυπτο τέμπλο, ξυλόγλυπτο δεσποτικό θρόνο και ξυλόγλυπτο άμβωνα. Η Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, στο Δ' συμπόσιο λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου που οργανώθηκε στα Ιωάννινα το 1979, παρουσίασε μελέτη που αναφέρει πως τα ξυλόγλυπτα έργα τέχνης του ναού αυτού είναι έργα της οικογένειας των ξυλογλυπτών του Τουρνόβου Κόνιτσας, Αναστασίου (Τάσση) Ταλιαδούρου ή Σκαλιστή και των τριών γιών του Κωνσταντίνου (Κωττούλα), Ιωάννη και Δημητρίου μετά το 1830.²²¹ Ο Λευκαδίτης ξυλογλύπτης Ιωάννης Βρεττός σε ερώτηση του Παναγιώτη Ροντογιάννη, απάντησε πως είχε ακούσει πως τα ξυλόγλυπτα του Ναού αυτού φιλοτέχνησαν τεχνίτες από τη Μοσχόπολη.²²²

Η οροφή του ναού χωρίζεται σε δύο μεγάλα τετράγωνα στα οποία ο ζωγράφος Σπύρος Γαζής από τη Λευκάδα έχει ζωγραφίσει δύο μεγάλες παραστάσεις. Στο δυτικό τετράγωνο την αποκαθήλωση και στο ανατολικό την πορεία προς τον Γολγοθά. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στη νοτιοδυτική γωνία, έχει πάρα πολύ πιστά αντιγράψει ως Ευαγγελιστή Μάρκο προσωπογραφία του Αλή Πασά.²²³

Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος στις 27 Ιανουαρίου 1741 γίνεται «αδελφότητα» με διάταγμα του γενικού προβλεπτή Antonio Loredan και είχε τρεις εφημερίους. Τον ιερέα Διαμάντη Πέρα, τον ιερέα Γεώργιο Αϊτινό και τον ιερέα Ανδρέα Γιωργούλα. Τα εισοδήματά του ανερχόταν στο ποσό των 650 λιρών ετησίως ενώ κατείχε και ακίνητη

²²⁰ Μαραβά – Τουφεξή, *Κατάλογος μικρογραφιών*, σ. 69

²²¹ Έργα της ίδιας ξυλογλυπτικής οικογένειας είναι και το τέμπλο του μητροπολιτικού ναού Ιωαννίνων Αγίου Αθανασίου, το καμένο πλέον τέμπλο του μητροπολιτικού ναού Λαρίσης Αγίου Αχιλλείου, το τέμπλο του μητροπολιτικού ναού Πρεβέζης Αγίου Χαραλάμπους. Βλ.: Πολυμέρου – Καμηλάκη, «Οι ξυλογλύπτες», σ. 290 – 294. (παράρτημα του παρόντος, εικόνες 19,20,21)

²²² Ροντογιάννης, *Η Χριστιανική τέχνη*, σ. 221

²²³ Την προσωπογραφία του Αλή Πασά ζωγράφισε ο σπουδαίος Λευκαδίτης ζωγράφος Σπύρος Βεντούρας, την οποία και αγόρασε ο Ευάγγελος Αβέρωφ για να τη δωρίσει στην πινακοθήκη του Μετσόβου Ιωαννίνων όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα. Βλ.: Ροντογιάννης, *Η Χριστιανική τέχνη*, σ. 455

περιουσία²²⁴ Ο μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης Πορφύριος, σε επιστολή του προς τον Κυβερνήτη της Ελλάδος με ημερομηνία 6 Δεκεμβρίου 1829, Ιωάννη Καποδίστρια, περιγράφει χαρακτηριστικά την ερήμωση και την καταστροφή των εκκλησιών της Ακαρνανίας: «*Ἀδυνατῶ ἐξοχώτατε, νᾶ περιγράψω τὴν παντελῆ ἐρήμωσιν αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν. Εἰς ὅλην τὴν Ἀκαρνανίαν δὲν ἐστάθη δυνατὸν νᾶ εὕρω ἐκκλησίαν σωζομένην οὐδὲ ἱερὸν κατάστημα... ἐπροχώρησα μέχρι Βονίτσης ὅπου εὗρον τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Μεγάλου Σπυρίδωνος σκεπασμένην τὸ ἥμισυ μέ ἄχυρα, τὸ δέ λοιπὸν ἀνεωγμένον*». ²²⁵

Στις 31 Ιανουαρίου 1830, αμέσως μετά την απελευθέρωση από τον Οθωμανικό ζυγό οι κάτοικοι της Βόνιτσας με αναφορά τους ζητούν από τον κυβερνήτη Καποδίστρια να διευθετηθεί η εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνος Βονίτσης «*ἵνα ἔχωσιν ἕνα τόπον οἱ δυστυχεῖς νὰ συναθροίζονται καὶ ἀναφέρωσι εἰς τὸν Ὑψιστον τὰς δεήσεις των*». ²²⁶

²²⁴ Καρύδης, «Η Λευκάδα», σ. 68

²²⁵ ΓΑΚ, «Ηπειρωτικό», τ. 15β, μέρος Γ', Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ

²²⁶ ΓΑΚ, «πληρεξούσιοι», Φακ. 16β, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με τη συγγραφή αυτής της εργασίας προσπαθήσαμε μέσα από τις πηγές να προσεγγίσουμε όσο πιο πολύ μπορούσαμε την ιστορία της επισκοπής Βονίτσης. Έτσι μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα.

Η Βόνιτσα έχει να παρουσιάσει μεγάλη πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και από τη σημερινή παρουσία του Βενετσιάνικου κάστρου της καθώς και από τα σωζόμενα Χριστιανικά της μνημεία . Ο Χριστιανισμός στην περιοχή διαδόθηκε από τα πρώτα Χριστιανικά χρόνια και πιθανόν από τα μέσα του Α΄ αιώνα από τον Απόστολο Παύλο. Εξάλλου, η σχέση του Ανακτορίου με την Νικόπολη της Ηπείρου μαρτυρά το γεγονός αυτό. Το πότε ακριβώς ιδρύθηκε η επισκοπή Βονίτσης δεν μας είναι γνωστό. Στη σειρά όμως μεταξύ των επισκοπών της περιοχής ήταν πάντα πρώτη υπό την δικαιοδοσία του μητροπολίτη Ναυπάκτου και άλλοτε Ναυπάκτου και Άρτης.

Οι προσωπικότητες που διαποίμαναν την επισκοπή Βονίτσης ήταν πολύ αξιόλογοι, υπεύθυνοι και δραστήριοι αρχιερείς. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Φιλοθέου που έλαβε μέρος στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο, του Νικολάου ο οποίος εκτός από τη θεολογία είχε σπουδάσει και την ιατρική, καθώς και του Ιεροθέου ο οποίος πρόσφερε μεγάλες εθνικές υπηρεσίες στην απελευθέρωση του 1821.

Η ύπαρξη πολλών σπουδαίων μνημείων που υπάρχουν στην περιοχή της Βόνιτσας αποδεικνύει ότι οι κάτοικοί της υπήρξαν συνειδητοί Χριστιανοί, γεγονός το οποίο κληροδότησαν και στους επιγόνους τους .

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- agrinioculture.gr
agrinioculture.gr/2014/10/30/kindinos-na-sine
chisi-choris-vizantinologo- anaskafi-tis-vizantinis
vasilikis-ston-drimo-vonitsas-pics/ (ημερομ.
ανάκτησης 15/12/2021)
- Αθηναγόρας, «Η Εκκλησία»
Αθηναγόρας Μητροπολίτης Παραμυθίας και
Πάργης, «Η Εκκλησία Αιτωλίας και Ακαρνα-
νίας», *Εκκλησία* 5 (1927) 232-234
- «Αιτωλίας», *ΘΧΕ* :
«Αιτωλίας και Ακαρνανίας Μητρόπολις», *ΘΧΕ* 1
(1936) 665-667
- aktiovonitsa.gov.gr :
https://www.aktiovonitsa.gov.gr/?page_id=42
(ημερομηνία ανάκτησης 29/7/2021)
- Ανδρεάδης, *Περί της Οικονομικής*
Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης , *Περί της Οικονομικής*
Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας,
τ. 1, Έν Αθήναις 1914
- Αποστολόπουλος-Μιχαηλάρης ,
Η Νομική
Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη
[https://argolikivivliothiki.gr/2009/03/16/fotios-
chryssanthopoulos/](https://argolikivivliothiki.gr/2009/03/16/fotios-chryssanthopoulos/) (ημ. ανάκτ. 20/11/2021)
- archaiologia.gr
[https://www.archaiologia.gr/blog/blog/2019/
03/20/νέα-στοιχεία-για-τον-παλαιοχριστιανι/](https://www.archaiologia.gr/blog/blog/2019/03/20/νέα-στοιχεία-για-τον-παλαιοχριστιανι/)
(ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
- Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*
Βασίλειος Ατέσης , *Επισκοπικοί κατάλογοι της*
Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμε-
ρον, Αθήνα 1975
- Ατσαβέ, «Μέλη της φιλεκπαιδευτικής» Παναγιώτα Αν. Ατσαβέ, «Μέλη της φιλεκπαι-
δευτικής», [https://history.arsakeio.gr/index.php
/f-e-kai-1821/115-meli-tis-filekpaideftikis-etairie
ias-pou-agonistikan-gia-ti-lefteria-tis-elladas](https://history.arsakeio.gr/index.php/f-e-kai-1821/115-meli-tis-filekpaideftikis-etairias-pou-agonistikan-gia-ti-lefteria-tis-elladas)
(ημερομηνία ανάκτησης 12/8/2021)

- Βέη – Σεφερλή, «Νικόλαος» Ελένη Βέη – Σεφερλή , «Νικόλαος, ένας ανύπαρ-
κτος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης του ΙΓ΄ αιώνα
(1227-1234)», *Byzantinisch-neugriechische Jahr-
bücher (Βυζαντινά και Νεοελληνικά Χρονικά)* 21
(1976) 280-286
- Βέης, «Βόνιτσα» : Νίκος Βέης, «Βόνιτσα», *Ελευθερουδάκη Εγκυ-
κλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. 3, σ. 223
- Βέης, «Επιστολαί Κ. Κούμα» Νίκος Βέης , «Επιστολαί Κ. Κούμα και Αδ. Κοραή
σχετικά προς την Σμύρνην» , *Μικρασιατικά Χρο-
νικά* 2 (1939) 21 - 24
- Βέης, «Λέων-Μανουήλ» Ν. Βέης , «Λέων-Μανουήλ Μακρός, επίσκοπος
Βελλάς. Καλοστίπης, μητροπολίτης Λαρίσης.
Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου», *ΕΕΒΣ* 2
(1925) 122-148
- Βιάζης, «Ιστορικά Σημειώσεις» Σπ. Βιάζης, «Ιστορικά σημειώσεις περί των Δυ-
τικών εν Πελοποννήσω επί Τουρκοκρατίας», *Αρ-
μονία Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα* 9
(1902) 516-517
- Βικέλας, *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν* Δημ. Βικέλας, *Από Νικοπόλεως εις Ολυ-
μπίαν, επιστολαί προς φίλον* , Έν' Αθήναις 1885
- Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν* Κ. και Σπ. Βοβολίνης , *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφι-
κόν Λεξικόν*, τ. 5, Αθήναι 1960
- Βοκοτόπουλος, «Ο Ναός του Παντοκράτορος» Παν. Α. Βοκοτόπουλος , «Ο Ναός
του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βόνι-
τσας», *ΔΧΑΕ* 10 (1981) 357-377.
- Βοκοτόπουλος, «Τρεις σταυρόσχημοι» Παν. Α. Βοκοτόπουλος, «Τρείς σταυρό-
σχημοι ναοί στην περιοχή της Βόνιτσας» , *ΑΑΑ*
1981, σ. 100 -114
- Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική* Παν. Α. Βοκοτόπουλος , *Η εκκλη-
σιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν
Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7^{ου}*

	μέχρι του τέλους του 10 ^{ου} αιώνας, Θεσσαλονίκη 1992
«Βόνιτσα», <i>Δομή</i>	«Βόνιτσα», <i>Εγκυκλοπαίδεια Δομή</i> 6 (1985) 130
«Βόνιτσα», <i>ΠΛΜ</i>	«Βόνιτσα», <i>Εγκυκλοπαίδεια ΠΛΜ</i> 15 (1984) 72
Βουγιουκλάκη, «Αλέξιος Στρατηγόπουλος» Πηνελόπη Βουγιουκλάκη, «Αλέξιος Στρατηγόπουλος», <i>Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μικρά Ασία</i> , http://www.ehw.gr/l.aspx?id=3515 (ημερ. ανάκτησης 1/10/2021)	
Βουγιουκλάκη, «Ιωάννης Ραούλ»	Πηνελόπη Βουγιουκλάκη, «Ιωάννης Ραούλ», <i>Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μικρά Ασία</i> , < http://www.ehw.gr/l.aspx?id=3514 > (ημερομηνία ανάκτησης 1/10/2021)
ΓΑΚ, «Ηπειρωτικό»	ΓΑΚ, «Ηπειρωτικό Αρχείο», τ. 15β, μέρος Γ', 6/12/1829, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ, (περιόδου Κυβερνήτου Ιωαννου Καποδίστρια)
ΓΑΚ, «Μοναστηριακά»	ΓΑΚ, «Μοναστηριακά», φακ. 158, 1812-1842, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ, http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=01&id=12896 (ημ. ανάκτ. 7/11/2021)
ΓΑΚ, «πληρεξούσιοι»	ΓΑΚ, «πληρεξούσιοι τοποτηρηταί» φακ. 16 β, 1830, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ, Αρχείο πληρεξούσιου τοποτηρητή (περιόδου Κυβερνήτου Ιωαννου Καποδίστρια)
Γιαννακοπούλου, «Ιερά Μονή Μυρταρίου» Ελένη Γιαννακοπούλου «Ιερά Μονή Μυρταρίου Βονίτσης» <i>ΕΕΣΜ</i> 1 (1968) 407	
Δάκαρης, «Εκ του αρχαίου»	Σωτ. Ι. Δάκαρης, «Εκ του αρχαίου νεκροταφείου του Ανακτορίου», <i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i> 92 (1961) 77-83
Darrouzes, <i>Notitiae</i>	J. Darrouzes, <i>Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae</i> , τ. 1, Institut Francais D'études Byzantines, Paris 1981

Δελημάρης, Άπαντα	Ιερώνυμος Δελημάρης, <i>Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου. Συλλογή των μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων του επιφανούς και λογίου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννου Αποκαύκου. Αρχές 13^{ου} αιώνας</i> , [Πατέρες της Εκκλησίας και Εκκλησιαστικοί συγγραφείς της Δυτικής Ελλάδος], Ναύπακτος 2000
Dumbarton oaks 1	https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2454/view (ημερ. ανάκτησης 14/12/2021)
Dumbarton oaks 2	https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.32/view (ημερ. ανάκτ. 14/12/2021)
Δημητρακόπουλος, Τέσσερα χειρόγραφα	Φώτιος Αρ. Δημητρακόπουλος, <i>Τέσσερα χειρόγραφα Ι.Μ. Φανερωμένης Λευκάδος</i> , Λευκάδα 2018
Δήμου, Η πολιτική θεωρία	Βασίλειος Απ. Δήμου, <i>Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματηνού</i> , [ιδιδ. διατριβή], Ιωάννινα 1995
Δίπτυχα	<i>Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος. Κανονάριον- Επετηρίς</i> , Αθήνα 2021
Δίων Κάσσιος	Δίων Κάσσιος, <i>Ρωμαϊκή Ιστορία</i> , 51 , 3
Δομένικος, «Βόνιτσα η νερένια»	Μ. Δομένικος, «Βόνιτσα η νερένια πολιτεία», <i>περιοδικό Επίκαιρα</i> 30 (1998) 32-37
Donald Nicol, Το δεσποτάτον	Donald M. Nicol, <i>Το δεσποτάτον της Ηπείρου</i> , μτφρ Περικλή Λεύκα, Ιωάννινα 1974 (Δουβλίνο 1957)
Donald Nicol, «Η τελική»	Donald Nicol, «Η τελική σύγκρουση μεταξύ Ηπείρου και Νικαίας», <i>Από την άλωση ως την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως (1204-1261)</i> , [Ιστορία του Ελληνικού Έθνους], τ. 9(1979)76-106

Δρακούλης, Συνέκδημος	Δημήτριος Δρακούλης, «Ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους και η χαρτογραφική του αναπαράσταση: το παράδειγμα της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου», <i>Πρακτικά 10^{ου} Εθνικού συνεδρίου Χαρτογραφίας</i> , Ιωάννινα (Νοέμβριος 2008) 1-22
«Έγγραφον της Ιεράς Συνάξεως»	«Έγγραφον της Ιεράς Συνάξεως του Αγίου Όρους» , <i>Γρηγόριος ο Παλαμάς</i> 49 (31 Ιανουαρίου 1920) 227-229
«Επετηρίς»	<i>ΕΕΒΣ</i> , έτος 13, Αθήναι 1937, σ. 192
Ευαγγελάτος, «Ο Δεσπότης»	Χρ. Γ. Ευαγγελάτος , «Ο Δεσπότης της Βονίτσης», <i>Νεολόγος των Πατρών</i> (30/10/1949), σ. 2
Εφορεία Αρχαιοτήτων	https://www.efaatl.gr/arch_sites/to-καστρο-τησ-βονιτσας/ (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
Ζακυθινός, <i>Βυζαντινή ιστορία</i>	Διον. Ζακυθινός, <i>Βυζαντινή ιστορία (924 -1071)</i> , Αθήνα ² 1977
Ζαμπέλης, <i>Ιστορία της Εκκλησίας</i>	Γερ. Ζαμπέλης, <i>Ιστορία της Εκκλησίας της Λευκάδος</i> , τ. 2, Λευκάδα 2003
Ζερλέντης, «Επιστολή»	Π. Γ. Ζερλέντης, «Επιστολή των εν Πέτα οπλαρχηγών προς τον Βονδίτζης Δανιήλ», <i>Φιλολογικό περιοδικό Παρνασσός</i> (1888) σ. 34-37
Zosimi , <i>Historia Nova</i>	Zosimi , <i>Historia Nova. Comitum exadvocati fisci</i> , Lipsiae
Ηρόδοτος	Ηρόδοτος , <i>Ιστορίαι</i> , Βιβλίο Ι , 9,28.5
laitoloakarnania.gr 1	https://laitoloakarnania.gr/2017/07/odiporiko-stin-iera-moni-romvou-vatou-i-allios-panagia-romviatissa/ (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
laitoloakarnania.gr 2	https://laitoloakarnania.gr/2017/12/o-naos-tou-agiou-spyridona-sti-vonitsa/ (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)

- Καπώνης, *Η ναοδομική* Νικόλαος Καπώνης, *Η ναοδομική αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων*, [διδ. διατριβή], Αργίριο 2005
- Καρατζένης, «Από τα ιστορικά του Πέτα» Δ. Φ. Καρατζένης, «Από τα ιστορικά του Πέτα» *Τα νέα του Πέτα* , φ. 29 (Νοέμβριος Δεκέμβριος 1981) 2
- Kastra.eu <https://www.kastra.eu/castlegr.php?kastro=agparaskevi> (ημερομηνία ανάκτησης 1/12/2021)
- Καρύδης, «Η Λευκάδα» Σπύρος Χρ. Καρύδης , «Η Λευκάδα και οι Ηπειρωτικές πόλεις του Βενετικού Stato da mar στην απογραφή ναών και μονών του 1788-1789», *ΙΕΙΜ, Περί Ιστορίας 9*, Κέρκυρα 2019, σ. 51-165
- Κατερέλος, *Η κανονική* Κύριλλος Κατερέλος, *Η κανονική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί των επαρχιών του δεσποτάτου της Ηπείρου κατά την περίοδο 1204-1235*, [διδ. διατριβή], Θεσσαλονίκη 1995
- Katounanews.blogspot https://katounanews.blogspot.com/2014/07/blog-post_46.html (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
- Κατσαμπίρης, *Η Ιερά Μονή Ρόμβου* Αυγουστίνος Κατσαμπίρης, *Η Ιερά Μονή Ρόμβου Ακαρνανίας*, Αθήνα 1985
- Κατσαρός, «Επιγραφή» Βασ. Κατσαρός, « Η κτητορική επιγραφή του Ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην περιοχή Αμαδερός της Βόνιτσας», *ΑΑΑ* (1978) 424-433
- Κατσαρός, «Προβλήματα» Βασ. Κατσαρός, «Προβλήματα Βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτ. Στερεά (12^{ος} -13^{ος} αιών) », *Επιστημονικό Όργανο, Βυζαντινά* 13² (Θεσσαλονίκη, 1985) 1518-1521

Καψάλης, Κανονικά	Αθανάσιος Καψάλης, «Κανονικά και Λειτουργικά ερωτήματα αγνώστου Επισκόπου Βελλάς(1250)», <i>Βελλά Επιστημονική Επετηρίδα</i> , Β' τόμος, Βελλά Ιωαννίνων 2003, 99-128
Κονιδάρης, <i>Εκκλησιαστική Ιστορία</i>	Γεράσιμος Κονιδάρης, <i>Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος</i> , τ. 2, Αθήνα 1954-1960
Κονιδάρης, «Πότε παρήκμασε»	Γεράσιμος Κονιδάρης, «Πότε παρήκμασε και εξέλιπε εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις και ανεδείχθη η Ναύπακτος», <i>Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου</i> , Θεσσαλονίκη 1953, σ. 150 – 205
Κυριακός, <i>Εκκλησιαστική Ιστορία</i>	Διομήδης Κυριακός, <i>Εκκλησιαστική ιστορία από της ιδρύσεως της Εκκλησίας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων</i> , τ. 1, Εν Αθήναις 1881
Κώνστας, «Άγιος Δημήτριος»	Κ. Σ. Κώνστας, «Άγιος Δημήτριος Ζαβέρδας», <i>ΑΕΕ</i> 1 (Αθήναι 1964) 101-102
Κώνστας, <i>Άπαντα</i> τ. 3	Κ. Σ. Κώνστας, «Δανιήλ, ο τελευταίος επίσκοπος Βονίτσης», <i>Άπαντα όσα βρέθηκαν</i> , τ. 3, Αθήνα 1992, σ. 31-36
Κώνστας, <i>Άπαντα</i> τ. 10	Κ. Σ. Κώνστας, «Αχελώου Επισκοπή», <i>Άπαντα όσα βρέθηκαν</i> , τ. 10, Αθήνα 1990, σ. 203-206
Λαγοπάτης, <i>Γερμανός Β'</i>	Σπυρίδων Ν. Λαγοπάτης, <i>Γερμανός ο Β' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222 - 1240). Βίος συγγράμματα και διδασκαλία αυτού. Ανέκδοτοι ομιλίες και επιστολαί</i> , Εν Τριπόλει 1913
Λαμπρόπουλος, <i>Ιωάννης Απόκαυκος</i>	Κοσμάς Λαμπρόπουλος, <i>Ιωάννης Απόκαυκος Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του</i> , Αθήνα, 1988
Λάμπρου, <i>Νέος Ελληνομνήμων</i>	Σπύρος Λάμπρου, <i>Νέος Ελληνομνήμων</i> 3 (Αθήνησιν 1911) 359-360

- Λάμπρου, «Κώδιξ» Σπύρος Λάμπρου, «Κώδιξ Νικολάου Πολλάνζη», *Νέος Ελληνομνήμων* (Αθήνησιν 1907) 362
- lefkadaonline.gr 1 <https://lefkadaonline.gr/μια-βόλτα-στον-ιστορικό-ναό-κοίμησης-τ> (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
- lefkadaonline.gr 2 <https://lefkadaonline.gr/ακτιο-βόνιτσα-θρυλικοί-φρουροί-είναι> (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
- lefkadaslowguide.gr <https://lefkadaslowguide.gr/el/locations/trip/excursion-to-vonitsa/> (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
- Λινάρδος, Δημήτριος Βικέλας Πέτρος Λινάρδος, *Δημήτριος Βικέλας: Από το όραμα στην πράξη*, Αθήνα 1996
- Λύκειο Βόνιτσας <http://lyk-vonitsa.it.sch.gr/monastiraki/pantok.html> (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
- Λύκειο Νεοχωρίου <https://slideplayer.gr/slide/2479400/> (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
- Μαλιαρός, «Βόνιτσα» Χρ. Μαλιαρός, «Βόνιτσα», *MEE* 7 (1929) 537
- Μαραβά-Τουφεξή, *Κατάλογος μικρογραφιών* Άννα Μαραβά Χατζηνικολάου-Χριστίνα Τουφεξή Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιών Βυζαντινών Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Χειρόγραφα Καινής Διαθήκης ΙΓ-ΙΕ αιώνας*, τ. 2, Αθήνα 1985
- Μαστροκώστας, «Παλαιοχριστιανικά» Ευθύμιος Μαστροκώστας «Παλαιοχριστιανικά Βασιλικά Δρυμού Βονίτσης», *AAA* 4 (1971) 185-193
- Μαυρομάτης, «Βόνιτσα» Ξ. Γ. Μαυρομάτης, «Βόνιτσα», *MEE* 7 (1929) 538
- Μαχειράς, *Ναοί και Μοναί Λευκάδος* Κων. Μαχειράς, *Ναοί και Μοναί Λευκάδος*, Αθήναι 1957
- Μελέτιος, «Ο Απόστολος Παύλος» Μελέτιος Μητροπολίτης Νικοπόλεως, «Ο Απόστολος Παύλος στην Νικόπολη», *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για*

- τη Νικόπολη 11-15 Σεπτεμβρίου 2002 , τ. Ι , Πρέβεζα 2007
- Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου Αντώνιος Μηλιαράκης, Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Εν Αθήναις 1898
- Μήτσης, *Δήμος Ανακτορίων* Νίκος Θ. Μήτσης, *Δήμος Ανακτορίων. Λησμονημένοι μαχητές του 1821*, Αθήνα 2009
- Monastiraki Blog <http://monastirakiatoloakarnanias.blogspot.com/p/sightseens.html> (ημερομ. ανακτησης 15/12/2021)
- Monastiria.gr <https://www.monastiria.gr/ιερα-μονη-αγιου-δημητριου-παλαιου-αι/> (ημερομ. ανακτησης 15/12/2021)
- Μόσολας , «Η Μονή Ρόμβου» Νικόλαος Μόσολας, «Η Μονή Ρόμβου», *ΑΕΕ* 2 (Αθήναι, 1964) 613-614
- Μοσχονάς, «Χειρόγραφος» Ν. Γ. Μοσχονάς , «Χειρόγραφος τοπογραφικός χάρτης Λευκάδας και Αμβρακικού του 18^{ου} αιώνα στη Μαρκιανή βιβλιοθήκη της Βενετίας, πρόδρομη ανακοίνωση», *Πρακτικά Δ΄ Πανιόνιου Συνεδρίου* , τ. 1, Κέρκυρα 1980 , σ. 274 – 279
- Μπάρλα, «Ανασκαφή Κεφάλου» Χαρίκλεια Μπάρλα, «Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού» , *ΠΑΕ* (1965) 28-32
- Μυστακίδης, «Επισκοπικοί» Βασίλης Μυστακίδης , «Επισκοπικοί κατάλογοι», *ΕΕΒΣ* 12 (Αθήναι, 1936)139-238
- Ντίνος, *Αχτίδες πολιτισμού* Στυλιανός Ντίνος, *Αχτίδες πολιτισμού από την Μεσαιωνική Βόνδιτζα*, Βόνιτσα 2020
- Ντίνος, *Κάστρο Βόνιτσας* Στυλιανός Ντίνος, *Κάστρο Βόνιτσας ο λίθινος γίγαντας*, Βόνιτσα 2018
- Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικών* Σεραφείμ Ξενόπουλος, *Δοκίμιον ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης*, Εν Αθήναις 1884

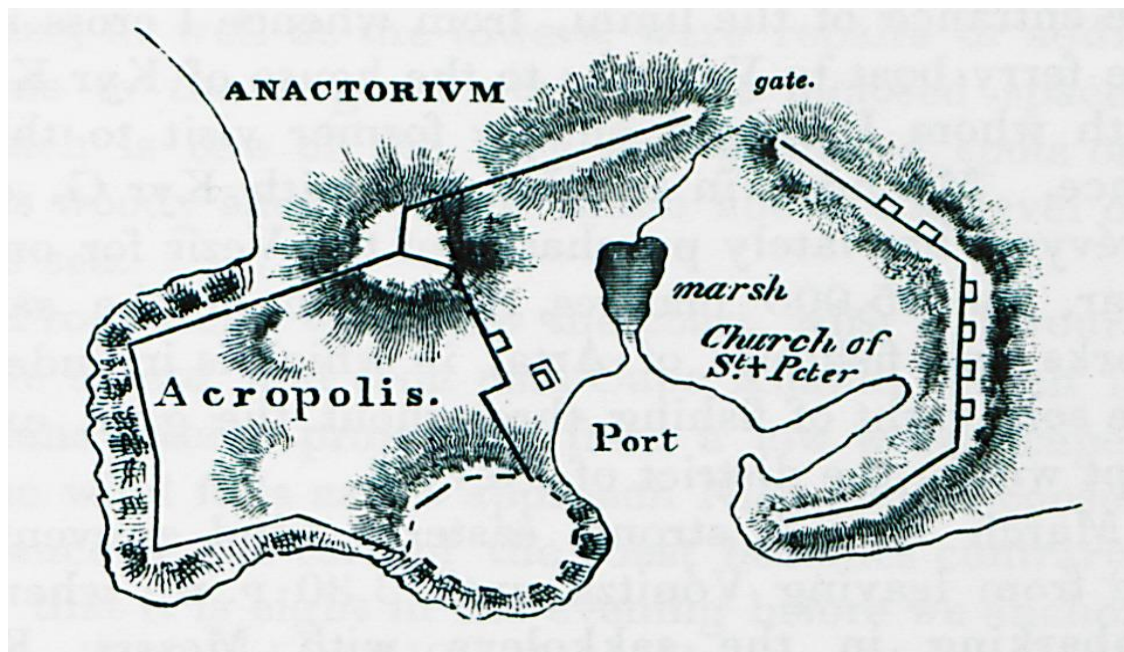
- Οικονόμου, *Η εν Άρτη* Φώτιος Οικονόμου, *Η εν Άρτη Εκκλησία*, Αθή-
ναι 1972
- Ορλάνδος, «Άγιος Δημήτριος» Αναστάσιος Ορλάνδος, «Άγιος Δημήτριος Κα-
τσούρη», *ABME* 2 (1936) σ.57 - 69
- Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού* Georg. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντι-
νού κράτους*, μτφρ. Ι. Παναγόπουλος εποπτεία
Ε. Χρυσός, τ. 1, Αθήνα 1979
- Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία* Αθανάσιος Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτω-
λοακαρνανία. Συμβολή στη Βυζαντινή και Μετα-
βυζαντινή τέχνη*, Αγρίνιο 2004
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συνοδικά» Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συνο-
δικά γράμματα Ιωάννου του Αποκαύκου», *Βυζα-
ντίς* 1 (1909) 23-27
- Παπαδόπουλος, *Τα κατά τον αοίδιμον* Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Τα κατά τον αοίδι-
μον Πατριάρχην Γρηγόριον τον Ε΄*, τ. 1, Αθήναι
1865
- Παπαδόπουλος, «Γεώργιος Βαρδάνης» Στυλιανός Παπαδόπουλος, «Γεώργιος
Βαρδάνης» *ΘΗΕ* 4 (1964) 464 – 466
- Παπακυριακού, «Σκαρίφημα ιστορίας» Σωφρόνιος Παπακυριακού, «Σκαρίφημα
ιστορίας της Εκκλησίας Αιτωλίας και Ακαρνα-
νίας», *Εκκλησία* 5 (1927) 188-189, 211-214, 231-
232
- Παπακυριακού, «Χριστιανικά» Σωφρόνιος Παπακυριακού, «Χριστιανικά μνη-
μεία εν Ακαρνανία», *Εκκλησία* 4 (1926) 373
- Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία* Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του
Ελληνικού Έθνους*, τ. 4, Εν Αθήναις 1955
- Πατρινέλης, «Ιερεμίας ο Α΄» Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ιερεμίας ο Α΄», *ΘΗΕ* 6 (1965)
779-780
- Παυσανίας, *Ηλιακά* Παυσανίας, *Ηλιακά*, βιβλίο 5, 23, 3
- Πετρόπουλος, «Η Αιτωλοακαρνανία» Μιχάλης Πετρόπουλος, «Η Αιτωλοακαρ-
νανία κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο», *Πρακτικά Α΄
Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου*

	Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-22-23 Οκτωβρίου 1988 (1991) σ. 93-125
Πλουμίδης, <i>Το Μεσολόγγι</i>	Γεώργιος Πλουμίδης, <i>Το Μεσολόγγι και η περιοχή του. 17^{ος}-18^{ος} αιώνας</i> , Ιωάννινα 1990
Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Οι ξυλογλύπτες»	Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Οι ξυλογλύπτες του Τουρνόβου της Κόνιτσας», Δ΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου, Ιωάννινα-Οκτώβριος 1979, σ. 290-302
Porphrogenitus, <i>De Thematibus</i>	Constantinus Porphrogenitus, <i>De Thematibus – Ιεροκλέους Γραμματικού Συνέκδημος</i> , Weber, Bonnae, 1840
Ράλλης-Ποτλής, <i>Σύνταγμα</i>	Γ. Α. Ράλλης-Μ. Ποτλής, <i>Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων</i> , τ. 5, Αθήναι 1855
Ροντογιάννης, <i>Η Χριστιανική τέχνη</i>	Π. Γ. Ροντογιάννης, <i>Η Χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα</i> , Αθήνα 1974
Ροντογιάννης, <i>Ιστορία</i>	Π. Γ. Ροντογιάννης, <i>Ιστορία της νήσου Λευκάδος</i> , τ. 2, Αθήνα 1982
Ροντογιάννης, «Το χρονικό»	Π. Γ. Ροντογιάννης, «Το χρονικό των Δημοτικών σχολείων Λευκάδος», <i>ΕΕΛΜ</i> 1 (1971) 8
Σάθας, <i>Βιογραφικόν σχεδιάσμα</i>	Κ. Σάθας, <i>Βιογραφικόν σχεδιάσμα περί του Πατριάρχου Ιερεμίου του Β΄(1536-1545)</i> , Αθήναι 1870
Σαμσάρης, <i>Η Ακτία Νικόπολη</i>	Δ. Σαμσάρης, <i>Η Ακτία Νικόπολη και η «χώρα» της (Νότια Ήπειρος-Ακαρνανία). Ιστοριογεωγραφική και επιγραφική Συμβολή</i> , Θεσσαλονίκη 1994
Σιάσος, <i>Οι επίσκοποι</i>	Χρήστος Γερ. Σιάσος, <i>Οι επίσκοποι Αιτωλίας και Ακαρνανίας από το 343 μ.Χ. έως σήμερα</i> , Μεσολόγγι 2012
Sustal και Koder, <i>Tabula Imperii</i>	Peter Soustal-Johannes Koder, «Bonditza», <i>Tabula Imperii Byzantini</i> 3. Nikopolis und

- Kephallenia* , Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, σ. 128 -129
- Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία* Βασίλειος Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1959
- Στράβων, *Γεωγραφικά* Στράβων, *Γεωγραφικά*, βιβλίο 10. 450, 2
- Σφηκόπουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα* Ιωάννης Σφηκόπουλος , *Μεσαιωνικά Κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη*, Αθήνα 1981
- Σφυρόερα, «Ιερόθεος» Β. Σφυρόερας, «Ιερόθεος», *ΘΗΕ* 6 (1964) 804-805
- Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός* Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, [ιδ. διατριβή], Καβάλα 1988
- Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι* Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του βασιλείου της Νικαίας*, Θεσσαλονίκη 1993
- Φ.Ε.Κ., τεύχος Α΄, φύλλο 107 Φ.Ε.Κ. ,τεύχος Α΄, φύλλο 107 , 31/5/1985
- Φ.Ε.Κ., τεύχος Α΄, φύλλο 58 Φ.Ε.Κ. , τεύχος Α΄, φύλλο 58 , 14/9/1912
- Φαράκλας, «Οι πόλεις της Αρχαίας Ακαρνανίας» Ν. Φαράκλας , «Οι πόλεις της Αρχαίας Ακαρνανίας και οι επικράτειές τους» , *Επιστημονικό περιοδικό Αριάδνη* (1996) 71-94
- Φαράκλας, «Σόλλιον» Ν. Φαράκλας, «Σόλλιον», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 1991, σ. 221 κ.ε.
- Φειδάς, *Εκκλησιαστική* Βλάσιος Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. 2, Αθήναι 1994
- Φειδάς, *Ιστορική εξέλιξη* Βλάσιος Ι. Φειδάς , «Ιστορική εξέλιξη της οργάνωσης της Εκκλησίας Μακεδονίας», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 1 (1995) 35-74
- Φούγιας, *Ιστορία της αποστολικής* Μεθόδιος Φούγιας, *Ιστορία της Αποστολικής Εκκλησίας της Κορίνθου*, Αθήνα ²1997

- Χαραλαμπόπουλος, *Συνοπτικό διάγραμμα Χαράλαμπος Χαραλαμπόπουλος, Συνοπτικό διάγραμμα για τη συγγραφή της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Ναυπάκτου (300; - 2000)*, Αθήνα 2000
- Χαραλαμπόπουλος, «Καλλικράτης» Χαράλαμπος Χαραλαμπόπουλος, «Καλλικράτης επίσκοπος Ναυπάκτου το 431 και όχι το 197», *εφημερίδα Ναυπακτιακή* 84 (Ιαν-Φεβ 1997) 5
- Χουλιάρης, «Αποκάλυψη ψηφιδωτού» Ιωάννης Χουλιάρης, «Αποκάλυψη ψηφιδωτού δαπέδου σε ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Δρυμό Βόνιτσας » *Το αρχαιολογικό έργο της εφορίας Βυζαντινών αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα , Πρακτικά ημερίδας, Ναύπακτος* 2014, σ. 197-210
- Χριστόπουλος, «Αετού Επισκοπή» Τάκης Χριστόπουλος, «Αετού Επισκοπή», *ΑΕΕ* 1 (1964) 247-251
- Χριστόπουλος, «Ναύπακτος» Τάκης Χριστόπουλος «Ναύπακτος», *ΘΗΕ* 9 (1966) 326
- Χρυσός, «Η προαγωγή» Ευάγγελος Κ. Χρυσός, «Η προαγωγή της Επισκοπής Ιωαννίνων σε Μητρόπολη», *Δωδώνη* 5 (1975) 337-348
- wikimapia.org <http://wikimapia.org/7818201/el/Κάστρο-Βόνιτσας> (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)
- Wikipedia <https://el.wikipedia.org/wiki/Ανακτόριο> (ημερομ. ανάκτησης 15/12/2021)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΙΚΟΝΑ 1: ΧΑΡΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ ΑΝΑΚΤΟΡΙΟΥ²²⁷

ΕΙΚΟΝΑ 2: ΚΑΣΤΡΟ ΒΟΝΙΤΣΑΣ ²²⁸

²²⁷ Wikipedia

²²⁸ Εφορεία Αρχαιοτήτων

ΕΙΚΟΝΑ 3: Γ΄ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΡΥΜΟΥ ²²⁹

ΕΙΚΟΝΑ 4: Γ΄ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΡΥΜΟΥ ²³⁰

²²⁹ agrinioculture.gr

²³⁰ archaiologia.gr

ΕΙΚΟΝΑ 5: ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙΟΥ²³¹

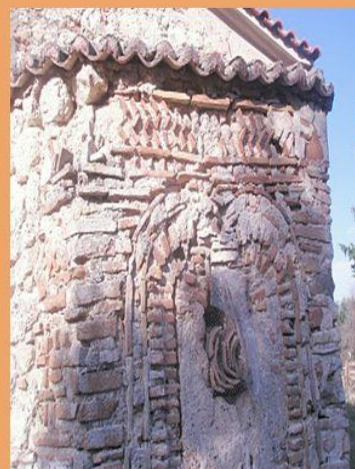

ΕΙΚΟΝΑ 6: ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙΟΥ²³²

²³¹ Monastiraki Blog

²³² Λύκειο Βόνιτσας

**ΠΑΝΑΓΙΑ ΑΛΙΧΝΙΩΤΙΣΣΑ
ΒΟΝΙΤΣΑ**

ΕΙΚΟΝΑ 7: ΠΑΝΑΓΙΑ «ΑΛΙΧΝΙΩΤΙΣΣΑ»²³³

ΕΙΚΟΝΑ 8 : ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ «ΧΩΡΑΣ» ΒΟΝΙΤΣΑΣ²³⁴

²³³ Λύκειο Νεοχωρίου

²³⁴ lefkadaslowguide.gr

ΕΙΚΟΝΑ 9 : ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ «ΠΑΝΑΓΟΥΛΑ» ΒΟΝΙΤΣΑΣ (προ αναστηλώσεως) ²³⁵

ΕΙΚΟΝΑ 10 : ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ «ΠΑΝΑΓΟΥΛΑ» ΒΟΝΙΤΣΑΣ (μετά την αναστήλωση) ²³⁶

²³⁵ προσωπικό αρχείο

²³⁶ lefkadaonline.gr 1

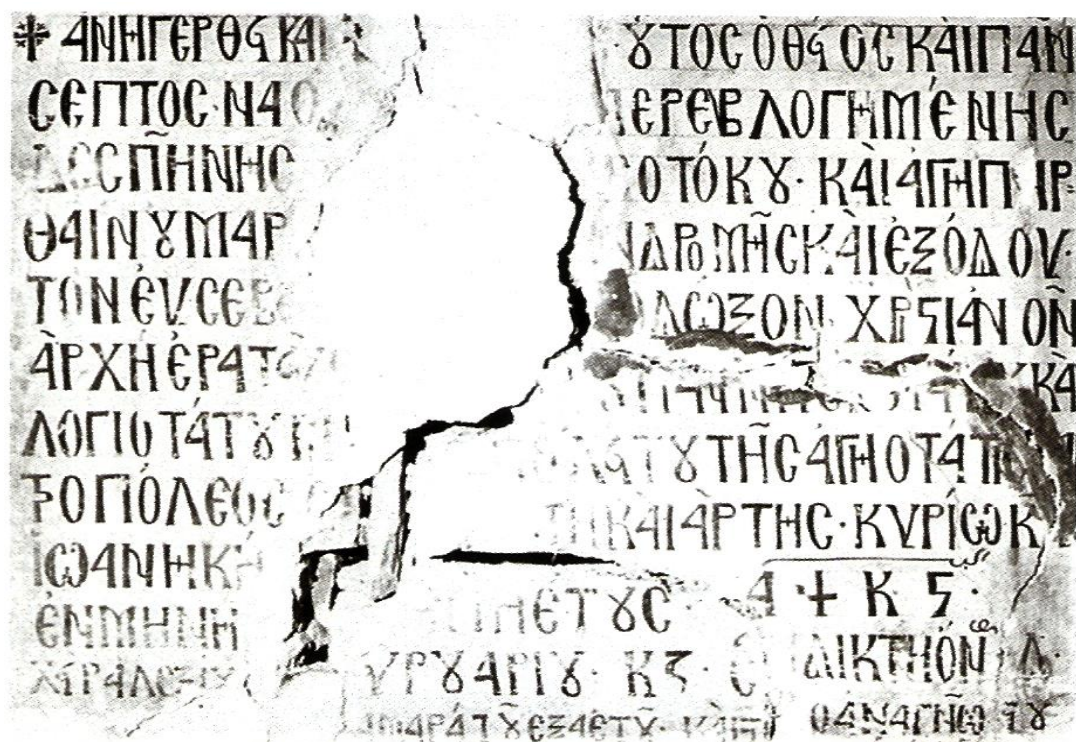
ΕΙΚΟΝΑ 11 : ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ «ΠΑΝΑΓΟΥΛΑ» ΒΟΝΙΤΣΑΣ²³⁷

ΕΙΚΟΝΑ 12 : ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ «ΠΑΝΑΓΟΥΛΑ» ΒΟΝΙΤΣΑΣ²³⁸

²³⁷ προσωπικό αρχείο

²³⁸ προσωπικό αρχείο

ΕΙΚΟΝΑ 13 : ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ «ΠΑΝΑΓΟΥΛΑ» BONΙΤΣΑΣ²³⁹

ΕΙΚΟΝΑ 14 : ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ «ΠΑΝΑΓΟΥΛΑ» BONΙΤΣΑΣ²⁴⁰

²³⁹Κατσαρός, «Επιγραφή», σ. 425

²⁴⁰ προσωπικό αρχείο

ΕΙΚΟΝΑ 15 : ΝΑΟΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΚΑΣΤΡΟΥ ΒΟΝΙΤΣΑΣ²⁴¹

ΕΙΚΟΝΑ 16 : ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ «ΡΟΜΒΟΥ»²⁴²

²⁴¹ wikimapia.org

²⁴² laitoloakarnania.gr 1

ΕΙΚΟΝΑ 17 : ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ²⁴³

ΕΙΚΟΝΑ 18 : ΜΟΝΗ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΜΥΡΤΑΡΙΟΥ ΒΟΝΙΤΣΑΣ²⁴⁴

²⁴³ Monastiria.gr

²⁴⁴ Katounanews.blogspot

ΕΙΚΟΝΑ 19 : ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΟΝΙΤΣΑΣ²⁴⁵

ΕΙΚΟΝΑ 20 : ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΟΝΙΤΣΑΣ²⁴⁶

²⁴⁵ aitoloakarnania.gr 2

²⁴⁶ aitoloakarnania.gr 2

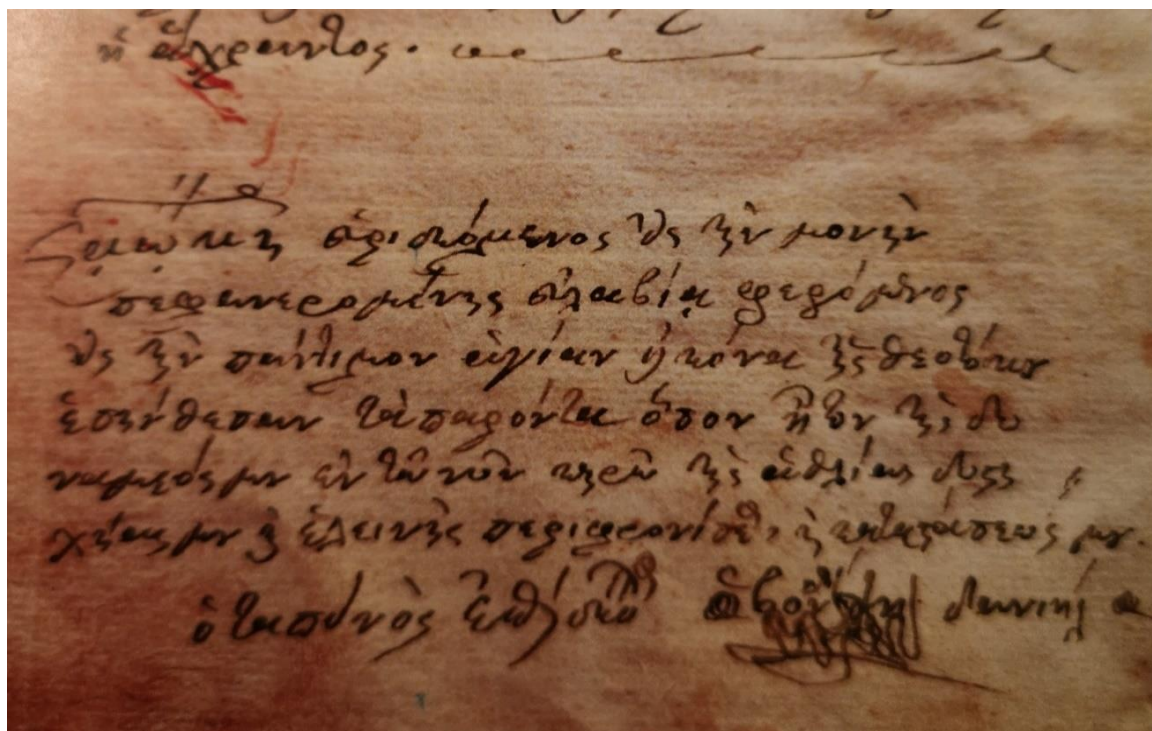
ΕΙΚΟΝΑ 21: ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΟΝΙΤΣΑΣ (λεπτομέρεια τέμπλου)²⁴⁷

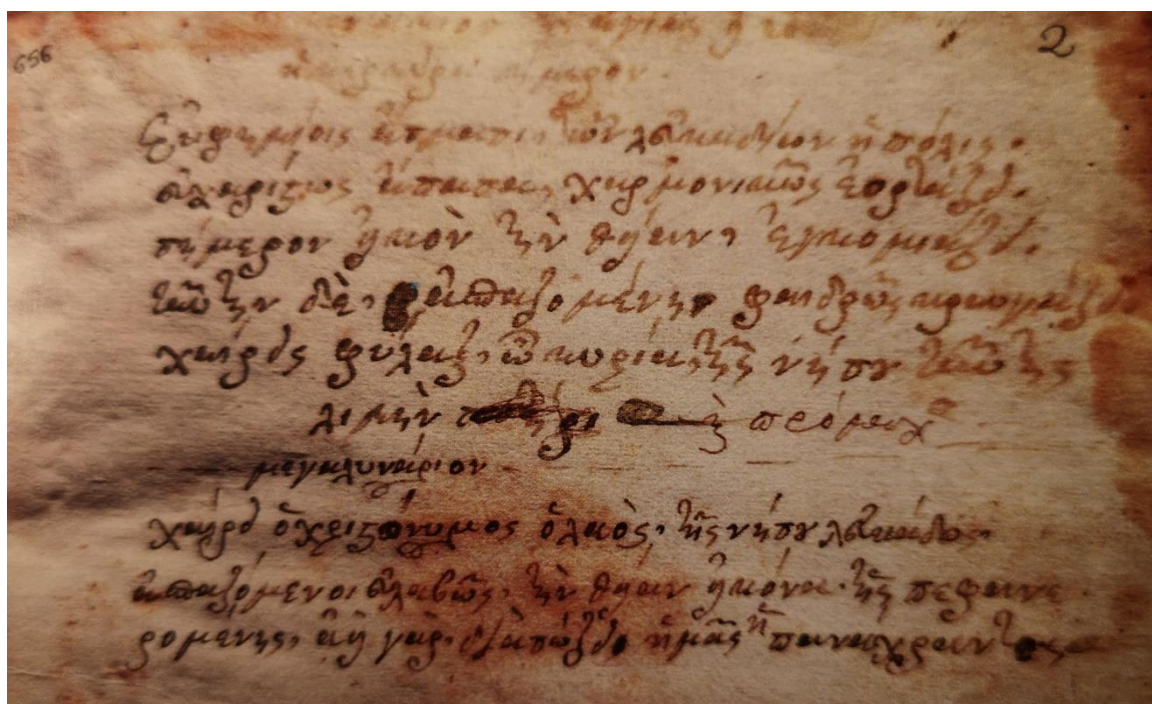
ΕΙΚΟΝΑ 22 : ΣΦΡΑΓΙΔΑ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΝΙΤΣΗΣ ΜΙΧΑΗΛ (12^{ος} αιώνας)²⁴⁸

²⁴⁷ lefkadaonline.gr 2

²⁴⁸ Dumbarton oaks 2

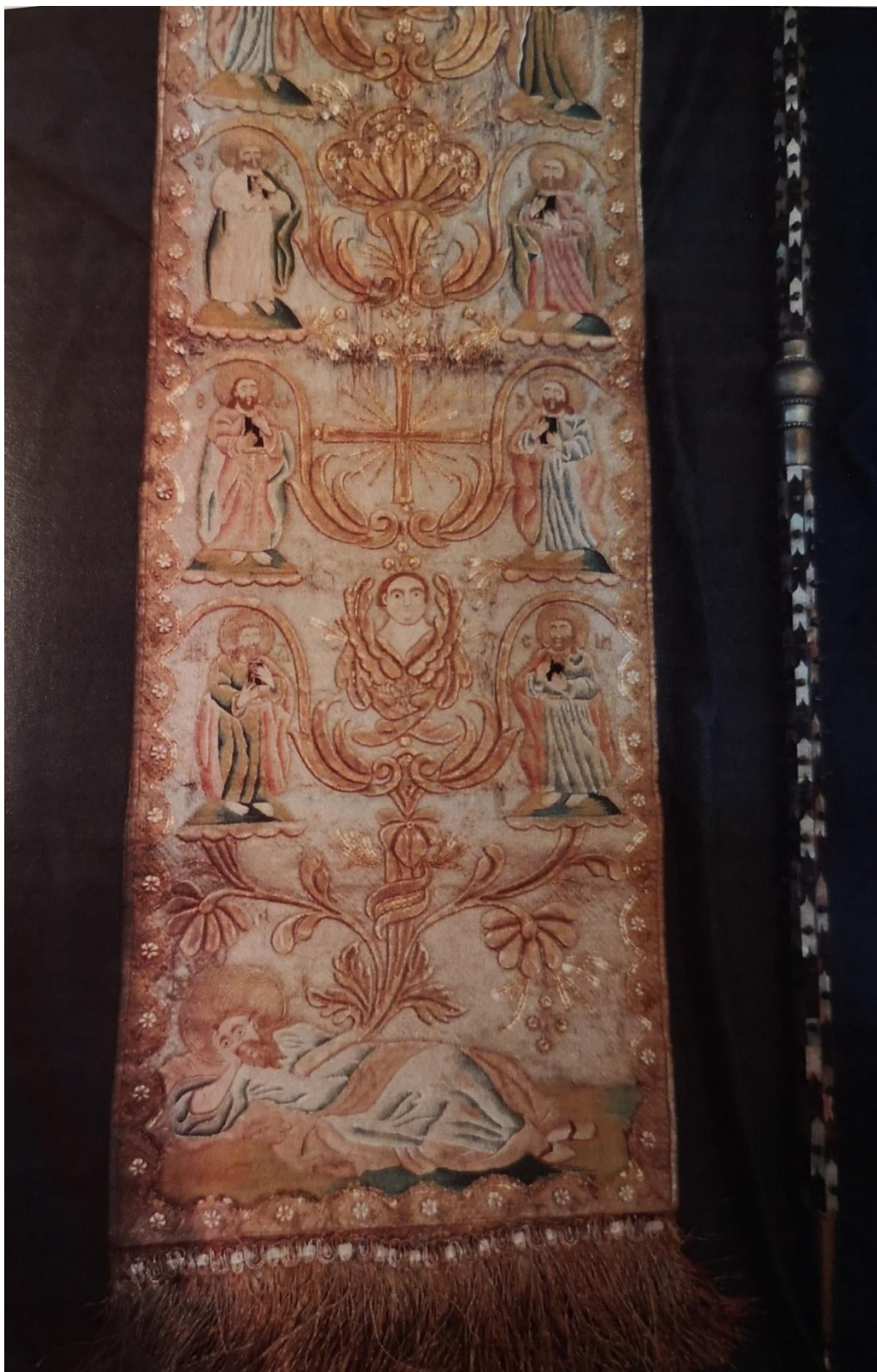
ΕΙΚΟΝΑ 23 : ΙΔΙΟΓΡΑΦΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΝΙΤΣΗΣ ΔΑΝΙΗΛ ²⁴⁹

ΕΙΚΟΝΑ 24 : ΙΔΙΟΓΡΑΦΟ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΝΙΤΣΗΣ ΔΑΝΙΗΛ ²⁵⁰

²⁴⁹ Δημητρακόπουλος, Τέσσερα χειρόγραφα, σ. 45

²⁵⁰ Δημητρακόπουλος, Τέσσερα χειρόγραφα, σ. 45

ΕΙΚΟΝΑ 25: ΕΠΙΤΡΑΧΗΛΙΟ ΚΑΙ ΠΟΙΜΑΝΤΟΡΙΚΗ ΡΑΒΔΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΝΙΤΣΗΣ ΔΑΝΙΗΛ²⁵¹

²⁵¹ Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 47

ΕΙΚΟΝΑ 26: ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΕΠΙΤΡΑΧΗΛΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΝΙΤΣΗΣ ΔΑΝΙΗΛ²⁵²

ΕΙΚΟΝΑ 27 : ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΠΟΙΜΑΝΤΟΡΙΚΗΣ ΡΑΒΔΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΝΙΤΣΗΣ ΔΑΝΙΗΛ²⁵³

²⁵² Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 48

²⁵³ Δημητρακόπουλος, *Τέσσερα χειρόγραφα*, σ. 48